

4-53  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ  
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ԱՐՄԱՆ ՋՈՂԻ

ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ  
ԵՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ  
(19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թ.)

Է. 00. 01 - Հայոց պատմություն մասնագիտությամբ  
պատմական գիտությունների դոկտորի զիտական աստիճան  
հայցելու ատենախոսության

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ - 1999

Ատենախոսության բեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,  
 պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր  
 Գ.Ա.ԳԱՆՈՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր  
 Ն.Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

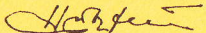
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր  
 Վ.Ա.ԳԻՆՈՅԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 12 հուլիսի 1999 թ. ժամը 13.00-ին:  
 ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան շնորհող 004  
 մասնագիտական խորհրդի նիստում  
 (375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պողոտա, 24 գ):

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական  
 կարիներում:

Սեղմագիրն առաքված է 12 հուլիսի 1999 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական  
 քարտուղար, պատմական  
 գիտությունների բեկնածու  Ա. Ա. ՄԵՔՈՆՅԱՆ

ԱՏԵՆԱՊՈՍՏԻՔՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության մեջ առանցքային  
 և կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը, որը դարձավ միջազգային  
 դիվանագիտության քննարկման առարկա 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո՝  
 «Հայկական հարց» անվան տակ: Հանդիսանալով Արևելյան հարցի քաղկացուցիչ մասը, Հայկական հարցը  
 կարևոր տեղ զբաղեց միջազգային հարաբերություններում, մեծ տերությունների մերձավորարևելյան  
 քաղաքականության մեջ, Օսմանյան կայսրությունում ազդեցության ոլորտների և նրա տիրույթների բաժանման  
 համար նրանց պայքարում:

19-րդ դ. առաջին կեսին Օսմանյան կայսրությունը դարձավ Եվրոպայի մեծ տերությունների միջև  
 քաղաքական և տնտեսական մրցակցության առարկա: Առաջնորդվելով սեփական շահերով և բացառելով  
 մրցակիցների քաղաքական և տնտեսական առավելության հաստատումն Օսմանյան կայսրությունում,  
 տերություններից յուրաքանչյուրը քողարկում էր իր ձգտումները կայսրության տարածքային  
 ամբողջականության պահպանման իմաստագործիկ սկզբունքով, որն իրականության մեջ վերածվեց քաղաքացի  
 և քաղաքական երկրի մասնատման և փլուզման երկարատև գործընթացի:

Մերձավորարևելյան քաղաքականության ամենից ակտիվ դերակատարներից էր Մեծ Բրիտանիան:  
 Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանը բրիտանական  
 դիվանագիտությունը հաջողությամբ իրագործում էր դեռևս 1830-ական թթ. իր առջև դրված գերխնդիրները, այն  
 է՝ հաստատել Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության  
 նկատմամբ և ապահովել նրա տարածքային ամբողջականության պաշտպանությունն այլ տերությունների,  
 հիմնականում Ռուսաստանի նկրտումներից: Նպատակադրվելով գրկել Ռուսաստանն Օսմանյան կայսրության  
 քրիստոնյա հպատակների ավանդական հովանավորողի իրավունքից, Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը  
 ձգտում էր բարենորոգումների իրագործման միջոցով ապահովել Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական  
 ու տնտեսական հզորացումը, մահմեդականների ու քրիստոնյաների իրավունքների հավասարությունն ու  
 բարեկեցությունը և կանխել նրա ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական շարժումները:

Բարենորոգումների պարտադրման Մեծ Բրիտանիայի և մյուս տերությունների քաղաքականությունը  
 ոչ միայն չէր նպաստում ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում՝ արևմտահայության վիճակի բարելավմանը կամ  
 ազատագրական շարժումների հաղթանակին, այլև էլ ավելի էր վատթարացնում նրանց վիճակը: Նպատակ  
 ունենալով կանխել Մեծ Բրիտանիայի շահերին հակասող հայկական ինքնավար նահանգի կամ արտոնյալ  
 շրջանի ստեղծումը, որը հետագայում կարող էր հայտնվել Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտում և անջատվել  
 Օսմանյան կայսրությունից, բրիտանական դիվանագիտությունն անօգուտ փորձեր կատարեց բարելավել  
 արևմտահայության վիճակը բարենորոգումների իրագործման միջոցով: 1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ  
 Համիդի, իսկ 1909 և 1915 թթ. երիտթուրքական կառավարությունները կազմակերպեցին արևմտահայության

համընդհանուր կոտորածներ և տեղահանություն:

Այսպիսով, 1878-1914 թթ. ընթացքում Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների քաղաքականությունը որոշակի դեր խաղաց արևմտահայության ճակատագրում, որի ուսումնասիրությունն ու գիտական ընդհանրացումն ունի արդիական քաղաքական և կարևոր պատմագիտական նշանակություն:

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Աշխատության հիմնական նպատակն է հանդիսացել արևմտահայության խնդրում բրիտանական դիվանագիտության կողմից Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության գործադրման բազմակողմանի վերլուծությունը: Բրիտանական կառավարությունների քաղաքականությունը և դիվանագիտության գործունեությունը Հայկական հարցում քննվում են միջազգային հարաբերությունների զարգացման, Օսմանյան կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության, արևմտահայության իրավիճակի, բարենորոգումների ծրագրերի մշակման գործընթացի, հայ ազատագրական շարժման, Անգլիայի հիմնական կուսակցությունների և հասարակական կարծիքի դիրքորոշման լինիանուր ֆունկցիան:

Ատենախոսի առջև դրվել են հետևյալ խնդիրները.

ա/ ուսումնասիրել Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության ձևավորումն ու զարգացումն Օսմանյան կայսրության և նրա ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ.

բ/ բացահայտել Մեծ Բրիտանիայի պահպանողական և լիբերալ կառավարությունների քաղաքականության հիմնական շարժառիթները Հայկական հարցի զարգացման տարբեր փուլերում 1878-1914 թթ.

գ/ վերլուծել բրիտանական դիվանագիտության գործունեությունն արևմտահայության խնդրում և բարենորոգումների ծրագրերի իրականացման գործընթացում.

դ/ լուսաբանել արևմտահայության վիճակը, 1894-1896, 1909 թթ. կոտորածները, հայ ազատագրական շարժումները բրիտանական դիվանագիտական վավերագրերի հիման վրա.

ե/ վերլուծել Մեծ Բրիտանիայի հիմնական կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական շրջանակների դիրքորոշումն արևմտահայության խնդրում.

զ/ ուսումնասիրել միջազգային իրավիճակը և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները Ռուսաստանի ու եվրոպական մյուս տերությունների հետ Հայկական հարցի արձարժման ընթացքում:

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Թեև հայ պատմագրությունը զգալի աշխատանք է կատարել Օսմանյան կայսրության, Արևմտյան Հայաստանի, ազատագրական շարժման պատմության, Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականության ուսումնասիրման բնագավառում, առ այսօր բացակայում էր հատուկ աշխատություն, որ սկզբնաղբյուրների հիման վրա լուսաբանված լինելու բրիտանական քաղաքականությունն արևմտահայության խնդրում: Ներկա աշխատության մեջ փորձ է կատարված լուսաբանել և վերլուծել Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության ձևավորումն ու զարգացման հիմնական ուղղությունները Օսմանյան կայսրության, նրա ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես, արևմտահայության հանդեպ, բրիտանական դիվանագիտության գործունեությունը, դերն ու նշանակությունը Հայկական հարցի արձարժման տարբեր

փուլերում 19-րդ դ. 30-ական թթ. մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանը:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆ ԵՆ Հանդիսացել պատմական և աղբյուրագիտական վերլուծության սկզբունքները, որոնք մշակվել և կիրառվում են հայ, ռուս, բրիտանական և ամերիկյան պատմագրության կողմից:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Այսամանավորված է նրա քաղաքական և պատմագիտական այժմեականությամբ, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող նյութերով և տվյալներով, նոր մեկնաբանություններով և հետևություններով, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ հայ ժողովրդի նոր և նորագույն, Հայկական հարցի, միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների համար: Ատենախոսության նյութերը կարող են օգտագործվել հանրապետության բուհերի հայ ժողովրդի, ընդհանուր պատմության, արևելագիտական և միջազգային հարաբերությունների ամբիոնների կողմից՝ հատուկ կուրսերի մշակման և դասավանդման համար: Աշխատությունը կարևոր կիրառական նշանակություն կարող է ունենալ ՀՀ արտաքին քաղաքականության մշակման, ինչպես նաև դիվանագիտների պատրաստման և որակավորման բարձրացման գործում:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ: Ատենախոսն աշխատել է Երևանի, Մոսկվայի, Լոնդոնի, Աթենքի գրադարաններում և արխիվներում, հավաքել, հետազոտել ու վերլուծել է աշխատության ժամանակագրական շրջանին վերաբերող մեծ ծավալի վավերագրական նյութեր, մասնավորապես, բրիտանական դիվանագիտության գրեթե ողջ գրագրությունը, որն արժեքավոր աղբյուր է հանդիսանում ոչ միայն Մեծ Բրիտանիայի, մյուս տերությունների, Օսմանյան կայսրության քաղաքականության, հայկական բարենորոգումների ծրագրերի մշակման և իրագործման գործընթացի, այլև արևմտահայության վիճակի և ազատագրական շարժումների ուսումնասիրության համար: Օգտագործված նյութերը պայմանականորեն կարելի է բաժանել հինգ խմբի:

Առաջին խմբին են պատկանում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող Մեծ Բրիտանիայի Պետական արխիվում (Public Record Office) պահվող արտաքին գործերի նախարարության Հ. 424. Գաղտնի լրագրություն, Թուրքիա (Confidential Print, Turkey), Հ. 371. Արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական գրագրություն (Foreign Office Political Correspondence), Հ. 881. Արտաքին գործերին վերաբերող գաղտնի փաստաթղթեր (Confidential Papers Relating to Foreign Affairs) և կառավարության Հ. 37. Կառավարական փաստաթղթեր, 1880-1914 (Cabinet Papers, 1880-1914) ֆոնդերի փաստաթղթերը: Ատենախոսն օգտագործել է նաև բրիտանական քաղաքականությանը վերաբերող ՀՀ Կենտրոնական Պատմական Արխիվի «Փաստաթղթերի պատմիչների և քաղվածքների հավաքածո» և Հ. 57, ինչպես նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի (АВПР) Բաղաքական արխիվ (Политический архив) և Գրասենյակ (Канцелярия) ֆոնդերի նյութերը:

Աղբյուրների երկրորդ խումբը կազմում են 1854-1897, 1909, 1928, 1936, 1960 թթ. Լոնդոնում հրատարակված «Արևելյան փաստաթղթեր» (Eastern Papers) և «Թուրքիա» (Turkey) դիվանագիտական, խորհրդարանական և այլ փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնցում զետեղված վավերագրերի հիմնական մասը նույնպես գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Աշխատությունը գրելիս հեղինակը

լայնորեն օգտագործել է միջազգային համաժողովներին և պայմանագրերին<sup>1</sup>, եվրոպական տերությունների բանակցություններին<sup>2</sup>, բարենորոգումների իրագործմանը<sup>3</sup>, Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա, մասնավորապես, հայ բնակչության վիճակին, Հայկական հարցին<sup>4</sup>, սահմանադրական շարժմանը<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Eastern Papers. Part VIII, IX. Protocol Signed at Vienna on the 8<sup>th</sup> of April, 23<sup>rd</sup> of May, 1854, by the Representatives of Austria, France, Great Britain and Prussia. London, 1854; Eastern Papers. Part XVI. Instructions to Lord John Russell on Proceeding to Vienna. London, 1855; Protocol of Conferences Held at Paris Relative to the General Treaty of Peace. London, 1856; Turkey, No. 1 (1876-1877). Correspondence Respecting the Conference in Constantinople and the Affairs in Turkey. London, 1877; Turkey, No. 27 (1878). Further Correspondence Respecting the Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey Signed at San-Stefano. London, 1878; Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878. London, 1878; Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocol of the Congress. London, 1878.

<sup>2</sup> Eastern Papers. Part V. Communications Respecting Turkey made to Her Majesty's Government by the Emperor of Russia, with the Answers returned to them. January to April 1853. London, 1854; Eastern Papers. Part XIII. Papers Relating to the Negotiations at Vienna on the Eastern Question. London, 1855; Eastern Papers. Part XV. Communications with the Austrian Government. London, 1855; Russia, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the War between Russia and Turkey. London, 1877; German Diplomatic Documents. 1871-1914. Vol. 1, London, 1928; Lord Salisbury's Conversations with the Tzar at Balmoral, 27 and 29 September, 1896. --The Slavonic and Eastern European Review, 1960, vol. 34, No. 92.

<sup>3</sup> Eastern Papers. Part XVII. Firman and Hatti-Sherif by the Sultan, Relative to Privileges and Reforms in Turkey. London, 1856; Papers Relating to Administrative and Financial Reforms in Turkey. 1858-1861. London, 1861; Turkey, No. 17 (1877). Instructions Addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople Respecting Financial and Administrative Reforms and the Protection of Christians in Turkey. 1856-1875, London, 1877; Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting Reforms in Asiatic Turkey, London, 1878.

<sup>4</sup> Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey. 1853-1854. London, 1854; Eastern Papers. Part LXVII (1875-1876), London, 1883; Part LXVIII (1876-1877), London, 1884; Reports received from Her Majesty's Consuls Relating to the Condition of Christians in Turkey, London, 1861, 1867; Turkey: No. 15, 16 (1877), London, 1877; No. 1, 53, 54 (1878), London, 1878; No. 10 (1879), London, 1879; No. 4, 7, 23 (1880), London, 1880; No. 6 (1881), London, 1881; No. 1 (1889), London, 1889; No. 1 (1890), London, 1890; No. 1 (1890-1891), London, 1891; No. 1 (1892), London, 1892; No. 1 (1895), London, 1896; No. 1, 2, 3, 8 (1896), London, 1896; No. 1 (1897), London, 1897; British Documents on the Origin of War. 1898-1914. Vol. X, London, 1936.

<sup>5</sup> Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey. 1908. London, 1909.

վերաբերող քրիստոնեական դիվանագիտական փաստաթղթերը: Հարուստ փաստական նյութ են պարունակում նաև Երևանում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում տպագրված փաստաթղթերի ժողովածուները:<sup>6</sup>

Արժեքավոր աղբյուր են հանդիսացել Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական գործիչներ և դիվանագետներ Կաննինգհի, Դիզրայելի, Գլադստոնի, Չերչիլի, սուլթան Աբդուլ Համիդի կենսագրությունները<sup>7</sup>, Վիկտորիա քաղաքում նամակները, Ջեմալ փաշայի, Իսմաիլ Քեմալի,

Սազոնովի, Փիրսի, Վիտտեի, Լամզորֆի օրագրերն ու հուշագրությունները:<sup>8</sup>

Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը և քրիստոնեական դիվանագիտության գործունեությունը Հայկական հարցում, Օսմանյան կայսրության կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը, արևմտահայության ծանր վիճակը լայնորեն յուսարանվել են 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին Անգլիայում և ԱՄՆ-ում հրատարակված գրականության մեջ: Փաստագրական մեծ նյութ պարունակող բազմաթիվ հոդվածների և գրքերի հեղինակներ էին հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչներ, միսիոներներ, դիվանագետներ, գիտնականներ, լրագրողներ և հրապարակախոսներ, որոնց աշխատությունների վերլուծությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել քրիստոնեական դիվանագիտության դերը Հայկական հարցում բնօրինակում գործում: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ջ.Էրբոտի, Լ.Էրբոտի, Է.Ռիսի, Ջ.Բրայսի, Ռ.Ռեյվիլի, Է.Դիլդոնի, Ռ.Գլադստոնի, Է.Գոդկինի, Մ.Գյուլեսյանի, Հ.Հեֆվորթի, Դ.Կալպոտակեսի, Մ.Մակքրոլի, Մ.Մանգասարյանի, Ջ.Մակդոնոտի, Է.Փիրսի, Թ.Պետերսոնի, Չ.Ռոբերտսի, Պ.Ռոբբալի,

<sup>6</sup> Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) /Պրոֆ. Ջ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան, 1972; Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов / Под ред. проф. М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1982; Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М., 1952; Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении. 26 ноября 1912 — 10 мая 1914 гг. Петроград, 1915; Секретная записка русского посла в Лондоне Е.Е.Сталя о беседе с лордом Солсбери. — В кн.: Проблемы британской истории, М., 1973.

<sup>7</sup> Malcolm-Smith E.F. The Life of Stratford Canning. London, 1933; Monypenny W.F. and Buckle G. The Life of Disraeli. Vol. VI, Jenkins R. Gladstone. London, 1996; Knaplund P. Gladstone's Foreign Policy. New York, London, 1935; Magnus P. Gladstone. London, 1954; Cecil G. Life of Robert Marquis of Salisbury. London, 1921; Kennedy A. Salisbury. 1830-1903. Portrait of a Statesman. London, 1953; Taylor R. Salisbury. London, 1975; Pears E. Life of Abdul Hamid. New York, 1917; Gilbert M. Winston S. Churchill. Vol. 3: 1914-1916. London, 1971.

<sup>8</sup> Victoria Queen. Letters. Vol. II. London, 1926; Djemal Pasha. Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919. London, 1922; The Memories of Ismail Kemal. London, 1920; Pears E. Forty Years in Constantinople. London, 1915; Sazonov S. Fateful Years. New York, 1928; Витте С. Воспоминания. Т. 2, М., 1960; Из дневника В.Ламздорфа. — Вопросы истории, 1977, No. 6.

Ձ.Ռասսելի, Ռ.Սթեյի, Ռ.Սքրայլի, Ա.Թերրելի, Չ.Ռիլլամսի, Ա.Ռիլլամսի, Չ.Վոլգի և այլոց հրապարակումները<sup>9</sup>։

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման համար կարևոր նշանակություն են ունեցել բրիտանացի, ամերիկացի և հույն պատմաբաններ Գ.Բիլզի, Գ.Բլեյսոնի, Կ.Բլեյսոնի, Ա.Կաննինգհեմի, Ռ.Դեյվիսոնի, Ռ.Դաուսոնի, Ռ.Դուգլասի, Ջ.Գլիսոնի, Ջ.Գրենվիլի, Ջ.Հելլերի, Մ.Ջեֆերսոնի, Է.Քեյրոլի, Ռ.Լանգերի, Ի.Լի Դուայթի, Պ.Մարշի, Ջ.Փարկի, Լ.Փենսոնի, Ռ.Սերոն-Ռոքսոնի, Հ.Թեմփերլի, Բ.Ռոքսոնի, Կ.Ռեքսթերի, Ռ.Ջայների, Գ.Պապարդուոյսի արձեղանակով աշխատությունները<sup>10</sup>։

<sup>9</sup> Abbott G. Turkey in Transition. London, 1909; Abbott L. Armenian Question. - The Outlook, 1896, vol. 54; Bliss E. Turkey and Armenian Atrocities. Philadelphia, 1896; Bryce J. Transcaucasia and Ararat. London, 1896; Davey R. Turkey and Armenia. - The Fortnightly Review, 1895, vol. 63; Dillon E. Armenia: An Appeal. - The Contemporary Review, 1896, vol. 69; Dillon E. The Fiasco in Armenia. - The Fortnightly Review, 1896, vol. 65; Gladstone W. Bulgarian Horrors and the Question of the East. London, 1876; Godkin E.L. The Armenian Resolutions. - The Nation, 1896, vol. 62; Gulesian M. England's Hand in Turkish Massacres. - The Arena, 1897, vol. 17; Hepworth H. Through Armenia on Horseback. London, 1898; Kalopothakes D. The Constantinople Massacre. - The Nation, 1896, October 8; Maccoll M. The Constantinople Massacre and its Lesson. - The Contemporary Review, 1895, vol. 68; Mangasarian M. Armenia's Impending Doom. - The Forum, 1896, vol. 21; McDermot G. The Great Assassin and the Christians of Armenia. - The Catholic World, 1896, vol. 64; Pears E. Turkey and its People. London, 1911; Peterson T. Turkey and Armenian Crisis. - The Catholic World, 1895, vol. 61; Roberts Ch. A Mother of Martyrs. - The Atlantic Monthly, 1899, vol. 83; Rohrbach P. The Contribution of the Armenian Question. - The Forum, 1900, vol. 29; Russell G. Armenia and the Forward Movement. - The Contemporary Review, 1897, vol. 71; Stead W. The Eastern Ogre; or St. George to Rescue. - The Review of Reviews, 1896, vol. 14; Stride W. The Immediate Future of Armenia; The Suggestion. - The Forum, 1896, vol. 22; Terrell A. The Interview with Sultan Abdul Hamid. - The Century Magazine, 1897, vol. 55; Williams A., Gabrielian M. Bleeding Armenia. Its History and Horrors. New York, 1896; Williams Ch. The Armenian Campaign. London, 1878; Woods Ch. The Danger Zone of Europe. London, 1911.

<sup>10</sup> Beales D. From Castlereagh to Gladstone. 1815-1885. London, 1971; Blaisdell D. European Financial Control in the Ottoman Empire. New York, 1929; Bourne K. The Foreign Policy of Victorian England. 1830-1902. Oxford, 1970; Clayton C. Britain and the Eastern Question. London, 1971; Cunningham A. Stratford Canning and the Tanzimat. Chicago, 1968; Davison R. The Armenian Crisis, 1912-1914. New York, 1948; Dawson W. Richard Cobden and Foreign Policy. London, 1926; Douglas R. Britain and the Armenian Question. 1894-97. - The Historical Journal, 1976, No. 19; Gleason J. The Genesis of Russophobia in Great Britain. London, 1950; Grenville J. Lord Salisbury and Foreign Policy. London, 1964; Heller J. British Policy Towards the Ottoman Empire. 1908-1914. London, 1983; Jefferson M. Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890-1898. - The Slavonic and East European Review, 1960, vol. 39; Kedourie E. England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire. 1914-1921. London, 1956; Langer W. Diplomacy of Imperialism. 1890-1902. Vol. 1, New York, 1935; Lee Dwight E. Great Britain and the

Սկզբնաղբյուրի արժեք են ներկայացնում քննարկվող շրջանում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թիֆլիսում լույս տեսած, Հայկական հարցին և եվրոպական տերությունների արևելյան քաղաքականությանը վերաբերող ժողովածուները<sup>11</sup>, Ա.Ամֆիտետրովի, Ա.Վանդալի, Մ.Գուտորի, Լ.Կամարովսկու, Յ.Լազարևի, Ա.Տիրկովայի, Պ.Չիխաչովի հոդվածներն ու գրքերը<sup>12</sup>։

Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի և մյուս տերությունների քաղաքականության ուսումնասիրման գործում իրենց որոշակի ներդրում են կատարել խորհրդային շրջանի պատմաբաններ Ե.Բոլշևիկովսկու, Գ.Բոնդարևսկին, Բ.Բորյանը, Է.Գալեվին, Լ.Խոսյակինը, Ե.Կորոլինյանը, Յ.Պետրոսյանը, Ֆ.Ռոտշտեյնը, Ա.Սիլինը, Ա.Սկազկինը, Ե.Տարլեն, Ի.Ֆադեևան, Վ.Խվոստովը, Վ.Շերմենսը, Օ.Շապարոն, Վ.Շալիկովան<sup>13</sup>։

Cyprus Convention Policy of 1878. Cambridge, 1934; Marsh P. Lord Salisbury and the Ottoman Massacres. - The Journal of British Studies, 1972, Maj, vol. XI, No. 2; Park J. British Prime Ministers of the Nineteenth Century. London, 1950; Penson L. The Principles and Methods of Lord Salisbury's Foreign Policy. - Cambridge Historical Journal, 1935, vol. 87-106; Seton-Watson R. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. New York, 1962; Temperley H. and Penson L. Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902). Cambridge, 1938; Walker Ch. The Survival of a Nation. New York, 1980; Webster C. The Foreign Policy of Palmerston: Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. London, 1951; Zeidner R. Britain and the Launching of the Armenian Question. - International Journal of Middle East Studies, 1976, No. 7; Papadopoulos G. England and the Near East. 1896-1898. Thessalonika, 1969.

<sup>11</sup> Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1898; Положение армян до вмешательства держав в 1895 году. М., 1896.

<sup>12</sup> Амфитетров А. Армянский вопрос. СПб, 1906; Вандаль А. Армяне и турецкие реформы. СПб, 1908; Гутор М. Новейшая история Турции и Персии. Тифлис, 1913; Камаровский Л. Восточный вопрос и его жертвы. - Новое слово, 1896, декабрь; Лазарев Я. Причины бедствий армян в Турции и ответственность за разорение Сасуна. Тифлис, 1895; Тыркова А. Старая Турция и младотурки. Петроград, 1916; Чихачев П.А. Великие державы и Восточный вопрос. М., 1970.

<sup>13</sup> Болховитинов Н. О позиции Солсбери в Восточном вопросе осенью 1896 г. - В кн: Проблемы британской истории, М., 1973; Бондаревский Г. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX - начало XX вв.). М., 1968; Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. 1, М.-Л., 1928; Галеви Э. История Англии в эпоху империализма. М., 1957; Истягин Л. Экспансия германского империализма в Турции и русско-германские противоречия по Армянскому вопросу, 1912-1914 гг. - В кн: Из истории агрессивной внешней политики германского империализма, М., 1959; Кургинян Е. Европейская дипломатия и Армянский вопрос в 90-х годах XIX в. - Ученые записки Московского областного

Ատենախոսության թեմային վերաբերող մի շարք խնդիրներ լուսարանվել են հայ պատմաբանների Ջ.Կիրակոսյանի, Գ.Հարությունյանի, Լ.Բայրամյանի, Ա.Կիրակոսյանի, Լեւոյի, Հ.Ինճիկյանի, Ա.Համբարյանի, Գ.Գանգրունու, Ս.Մարկոսյանի, Լ.Սկրտչյանի, Հ.Վարդանյանի, Գ.Գալոյանի, Ռ.Կոչոյանի, Մ.Քոչարի, Ա.Նաիրյանի, Ե.Սարգսյանի, Ռ.Սաֆրաստյանի, Ս.Ստեփանյանի, Կ.Թարոյանի, Հ.Սիմոնյանի, Ս.Պողոսյանի, Մ.Սոմանկյանի, Ռ.Հովհաննիսյանի, Վ.Բյուրքյանի<sup>14</sup> և ուրիշների կողմից:

пединститута. 1968. Т. 191, вып. 9; Петросян Ю. Турция. — В кн.: Зарождение идеологии национально-освободительного движения. М., 1973; Ротштейн Ф. Международные отношения в конце XIX века. М.-Л., 1960; Силин А. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX в. М., 1971; Сказкин С. Конец австро-русско-германского союза. Т. 1, М., 1928; Тарле Е. Англия и Турция. Исторические корни и развитие конфликта. — Анналы, 1923, No. 3; Фадеева И. Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX в. М., 1982; Хвостов В. Ближневосточный кризис 1895-1897 гг. — Историк-марксист, 1929, Т. 13; Шеремет В. Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в. М., 1986; Шпаро О. Захват Кипра Англией. М., 1974; Шпилькова В. Из истории проникновения американского капитала в Турцию в XIX и начале XX века. — Ученые записки МГПИ, 1957, Т. С1Х, No. 6.

<sup>14</sup> Կիրակոսյան Ջ. Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը: Երևան, 1978, 1980; Երիտրուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դ. 90-ական թթ. — 1914 թ.): Ե., 1982; Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը: Ե., 1967; Բայրամյան Լ. Արևմտյան Հայաստանը անգլիական ինչպերիալիզմի պլաններում: Ե., 1982; Ինճիկյան Հ. Օսմանյան կայսրության անկումը: Ե., 1984; Գալոյան Գ. Պատմության քառուղիներում: Ե., 1982; Գանգրունի Հ. Հայ հեղափոխությունը Օսմանյան բռնապետության դեմ (1890-1910): Բեյրութ, 1983; Լեո. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը: Հ. Ա. Փարիզ, 1934; Համբարյան Ա. Երիտրուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914): Ե., 1979; Պողոսյան Ս. Գոյատևման պայքարի քառուղիներում: Ե., 1988; Մարկոսյան Ս. Արևմտահայության վիճակը 19-րդ դ. վերջերին: Ե., 1968; Սկրտչյան Լ. Չեյրունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ.: Ե., 1995; Սիմոնյան Հ. Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը: Ե., 1986; Վարդանյան Հ. Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դ. վերջին քառորդում: Ե., 1967; Նաիրյան Ա. Բրիտանիան և Հայկական հարցը: 1915-1923: Բեյրութ, 1994; Արուտյոնյան Գ. Политика Англии в Армянском вопросе в 90-х годах XIX в. и позиция великих держав. — Вестник Ереванского университета, 1988, No. 2-3; Киракосян А. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Е., 1990; Кочоян Р. Русская дипломатия и проблема реформ в Западной Армении накануне первой мировой войны. Дис., канд. ист. наук. — Е., 1989; Кочар М. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце XIX — начале XX в. Е.,

Աշխատության մեջ օգտագործված աղբյուրների հիմնգրքերը խմբին են պատկանում Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական և գիտական հանդեսների նյութերը, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում սուլթանական կառավարության հակահայկական քաղաքականության բացահայտման, ինչպես նաև Հայկական հարցում մեծ տերությունների, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտության գործունեության ուսումնասիրման գործում: Մասնավորապես, ատենախոսը լայնորեն օգտագործել է «Spectator», «Contemporary Review», «Fortnightly Review», «Liberal Magazine», «Historical Journal», «Journal of British Studies», «Journal of Contemporary History», «Middle Eastern Studies», «Slavonic and East European Review» (Լոնդոն), «Outlook», «Review of Reviews», «Century Magazine», «Catholic World», «Nation», «Forum» (Նյու Յորք), «Arena», «Atlantic Monthly» (Բոստոն), «Вестник Европы», «Новое слово», «Русский вестник», «Морской сборник» (Պետերբուրգ), «Анналы», «Историк-марксист», «Новая и новейшая история» (Մոսկվա) պարբերականների էջերում հրատարակված նյութերը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը հրատարակվել է հեղինակի մենագրություններում, տասնյակից ավելի գիտական հոդվածներում և բրոշյուրներում, որոնք լույս են տեսել ՀՀ ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի, ԽՍՀՄ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի ինստիտուտի հրատարակություններում, Երևանի պետական համալսարանի «Արևելագիտության հարկեր» ժողովածույում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Վսպրոսի իստորիի», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Լիտերատուրնայա Արմենիա» գիտական հանդեսներում, 47,5 տպագրական մամուլ ծավալով: Աշխատության հիմնաղբյուրները փորձաքննություն են անցել 1991 և 1994 թթ. Հումաստանի Իոնիան կղզիների համալսարանի, Բալկանյան հետազոտությունների ինստիտուտի և Սալոնիկի Արիստոտելի անվան համալսարանի պատմության և հնագիտության ամբիոնի գիտական նստաշրջաններում՝ հեղինակի կողմից ներկայացված զեկուցումների ըննարկման ընթացքում:

Ատենախոսությունը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր և նորագույն պատմության բաժնում:

1988; Саркисян Е. Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. Е., 1972; Сафрастян Р. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в.). Е., 1985; Степанян С. Армения в политике империалистической Германии. Е., 1975; Тароян К. Народные движения в Сасуне и других районах Западной Армении в 90-х гг. XIX в.: Автореф. дис...канд. ист. наук.- Е., 1966; Sarkissian A. History of the Armenian Question to 1885. Urbana, 1938; Somakian M. Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920. London, 1995; Hovannisian R. Armenia on the Road of Independence 1918. Berkeley-LA., 1967; Kurkjan V. A History of Armenia. New York, 1958.

ԱՇԽԱՏԱՌԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քաղկացած է առաջաբանից, հինգ գլուխներից (21 ենթագլուխներով), ամփոփումից և օգտագործված գրականության գանկից: Աշխատության ընդհանուր ծավալը կազմում է 517 էջ:

Առաջաբանում հիմնավորված է ատենախոսության բեմայի արդիականությունը, քաղաքական և պատմագիտական նշանակությունը, սահմանված են նրա նպատակն ու խնդիրները, ուսումնասիրության գիտական նորույթը, ներկայացված են հիմնական դրույթները, օգտագործված աղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրության և նրա ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ 19-րդ դարի 30-70-ական թթ.», քաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխում վերլուծվում է Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության ձևավորումը:

19-րդ դ. 30-ական թթ. սկսած աստիճանաբար աճում է Մերձավոր Արևելքի և Բալկանյան թերակղզու նշանակությունը եվրոպական տերությունների քաղաքականության մեջ, սրվում նրանց մրցակցությունն աշխարհաքաղաքական կարևորագույն դիրք ունեցող Օսմանյան կայսրության նկատմամբ՝ քաղաքական և տնտեսական ազդեցություն հաստատելու նպատակով:

Դեռևս 18-րդ դ. վերջին ռուս-թուրքական պատերազմների արդյունքում Ռուսաստանի տարածքային ձեռքբերումները սկսում են անհանգստացնել անգլիական իշխանություններին, վկայել Նվրոպայում նոր հզոր ուժի երևան գալու մասին: Ռուսաստանի հաջողությունները 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և հասկայապես 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում էլ ավելի սրեցին Մեծ Բրիտանիայի մտահոգությունը: Բրիտանական արտաքին քաղաքականության հակառուսական դիրքորոշումը վերջնականապես ձևավորվեց 1833 թ. Ունքյար-Իսթեկեսի ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո:

Սկսած 19-րդ դ. 30-ական թթ. Մեծ Բրիտանիան հանդես է գալիս Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման օգտին: Արտաքին գործերի նախարար, իսկ հետագայում վարչապետ Փալմերսթոնի թուրքական քաղաքականությունը հետապնդում էր հետևյալ հիմնական նպատակները. ա/ թույլ չտալ Ռուսաստանի նոր միջամտություն թուրքական գործերին և վերացնել Օսմանյան կայսրության հանդեպ հովանավորության նրա իրավունքը. բ/ ուժեղացնել Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության հանդեպ. գ/ապահովել ռազմական, տնտեսական, իրավական բնույթի, քրիստոնյա ժողովուրդների իրավունքներին վերաբերող բարենորոգումների իրագործում: Ըստ Փալմերսթոնի, բարենորոգումների իրականացման արդյունքում ավելի կարող ու կենսունակ կայսրությունը կկարողանա որոշակի դեր խաղալ Նվրոպայում ուժերի հավասարակշռության պահպանման գործում: Նա մշակեց և գործադրեց կայսրության «անկախության և ամբողջականության» պահպանման այնպիսի «համոզիչ և տոկուն» քաղաքականություն, որը գոյատևեց մինչև 1914 թ.:<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Kedourie E. England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire. 1914-1921. London, 1956, p. 10.

Բրիտանական դիվանագիտության ջանքերն ապարդյուն չանցան: Թուրքական պետական գործիչները հիմնականում ընդունեցին բրիտանական առաջարկները, ենթադրելով, որ դաշինքն աշխարհի հզորագույն տերության հետ և բարենորոգումների իրագործումն առաջին քայլն է կայսրության գոյատևման ճանապարհին:

1838 թ. ստորագրվեց անգլո-թուրքական առևտրական պայմանագիրը, որը նոր շրջանի սկիզբ նշանավորեց ինչպես բրիտանական արտաքին քաղաքականության, այնպես էլ թուրք բարենորոգիչների համար: Պայմանագիրը նախատեսում էր Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի վրա ազատ առևտրի և թուրքական տարածքային ջրերով ու սեծոյան նեղուցներով ապրանքի անմաքս փոխադրության իրավունք, մենաշնորհի համակարգի և հարկադրական գնումների վերացում և այլն:

Փալմերսթոնին չհաջողվեց կանխել Օսմանյան կայսրության և Եգիպտոսի միջև ծագած 1840-1841 թթ. երկրորդ բախումը: Սակայն նրա ակտիվ միջնորդությունը հնարավորություն ստեղծեց վերացնելու Օսմանյան կայսրության նկատմամբ քացառապես ռուսական ազդեցության հաստատման վտանգը: Բրիտանական կառավարությանը հաջողվեց համոզել տերություններին և օսմանյան իշխանություններին սեծոյան նեղուցների օգտագործմանը վերաբերող կոնվենցիաներ ստորագրել Օսմանյան կայսրության հետ: 1841-1846 թթ. Մելքուրե-Փալմերսթոն վիզերի կառավարությանը փոխարինեց տորինների կառավարությունը՝ Փիլի դեկավարությամբ: Այդ տարիներին Մեծ Բրիտանիայի ռուսական և թուրքական քաղաքականությունը զգալի փոփոխություններ ապրեց, քանի որ ինչպես վարչապետն, այնպես էլ արտգործնախարար Արեդոլինը համամիտ չէին Ռուսաստանի և Թուրքիայի հանդեպ վարած Փալմերսթոնի քաղաքականության հետ: Դրա արդյունքում

1844 թ. տեղի ունեցավ Նիզոյա 1-ին կայսրի այցելությունը Մեծ Բրիտանիա: Բանակցությունների հիմնական առարկան Օսմանյան կայսրության հանդեպ երկու տերությունների դիրքորոշումների հստակեցումն էր: Կողմերը համաձայնության եկան համառոտ գործողությունների մասին՝ Օսմանյան կայսրության փլուզման կամ երրորդ պետության կողմից նրա վրա հարձակման դեպքում:

Սակայն 1846 թ. վիզերը՝ Ռասսելի (վարչապետ) և Փալմերսթոնի (արտգործնախարար) ղեկավարությամբ, կրկին եկան իշխանության: Ռուսական բանակի մուտքը դանոթյան իշխանապետություններ 1848 թ. և ռուս-թուրքական կոնվենցիայի ստորագրումը Բալտա-Լիմանում (1849 թ.) կրկին սրեցին ռուս-անգլիական հակասությունները: Փալմերսթոնն օգտագործեց բոլոր հնարավոր դիվանագիտական միջոցները՝ կանխելու ռուս-թուրքական դաշինքի ստեղծումն ու ապահովելու անգլո-թուրքական ռազմաքաղաքական համագործակցության հաստատումը:

Երկրորդ ենթագլուխում քննվում է բրիտանական դիվանագիտության դիրքորոշման սկզբնավորումն Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների հանդեպ:

Սկսած 18-րդ դ. վերջից օսմանյան վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ մշակում են նոր մտեցումներ քրիստոնյա ժողովուրդների հետ հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ: Բարենորոգումների ընդհանուր ծրագիրը պետք է արդիականացնեցրեց կայսրության տնտեսությունը, ամրապնդեր պետության հիմքերը, կանխարգելեր ոչ միայն ազգային ազատագրական շարժումներն, այլև եվրոպական տերությունների միջամտությունը՝ դավանակիցների իրավունքների պաշտպանության պատրվակով:

Կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը հարգելու և պահպանելու քաղաքականություն

որդեզրած բրիտանական դիվանագիտությունը լիովին պաշտպանում էր և նպաստում օսմանյան պետական գործիչների բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանը, մասնավորապես ազգային հարցում: Բրիտանական դիվանագիտության համոզմամբ, միմյան բարենորոգումների իրագործման միջոցով կարելի էր կանխել ազգային ազատագրական շարժումների աճը, կայսրության քրիստոնյա հպատակների ձգտումը՝ թոքափել օսմանյան լուծը Ռուսաստանի օգնությամբ: Փայմենթոնի ծրագրի համաձայն, որպես Բալկաններում Ռուսաստանի ազդեցության հաստատման այլընտրանք, կարող էր հանդիսանալ քրիստոնյա բնակչության ներգրավումը տեղական ինքնակառավարմանը, բուրջական իշխանությունների ընդհանուր հսկողության ներքո տարածքային զինված կազմավորումների ստեղծումը, քրիստոնյաներին օսմանյան բանակում ծառայելու իրավունքի տրամադրումը:<sup>16</sup>

Այդ խնդիրների իրագործմանն էր նպատակաուղղված դեսպան Կաննինգհի գործունեությունը Կոստանդնուպոլսում: Մշտապես վախճեցնելով թուրքական կառավարական շրջանակներն Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության դեմ ուղղված Ռուսաստանի մտադրություններով, վերջինս կոչ էր անում Բարձր Դռանը շտապփույթ իրագործել բարենորոգումները, որոնք կրեթևացնեն պայքարն ապստամբական շարժումների դեմ: Եթե Բալկանների հանդեպ արհեստականորեն խթանվում էր ուսական ցարի կողմից դեկավարվող համապատկերական ապստամբության վտանգը, ապա կայսրության արևելյան շրջանների նկատմամբ առաջ էր քաշվում մահմեդականների դեմ ուղղված Ռուսաստանի խաչակրաց արշավանքի գաղափարը:

Բրիտանական դիվանագիտության քաղաքականությունը կայսրության քրիստոնյա բնակչության հանդեպ վերջնականապես ձևավորվեց Աբերդինի իշխանության օրոք: 1842 թ. սկզբին Կաննինգհը հատուկ հրահանգ է ստանում կայսրության քրիստոնյա բնակչության հանդեպ տարվելիք քաղաքական գծի վերաբերյալ: Դեսպանին համձայնարվում էր աշխատել Գյուլիանի Հաթթը Երեքինում հռչակված քրիստոնյաների երաշխիքների իրագործման ուղղությամբ: Նշվում էր, որ քրիստոնյաները ներկայացնում են կայսրության բնակչության ամենագործունյա հատվածը, որի անտեսումը կամ ճնշման քաղաքականության կիրառումը կարող է վտանգել կայսրության տարածքային ամբողջականությունն ու ընդհանրապես նրա գոյությունը:<sup>17</sup> Կաննինգհը մշակում և Բարձր Դռանն է ներկայացնում կայսրության քրիստոնյա բնակչության իրավիճակի բարելավմանն առնչվող հայտնի «Հինգ կետերը», որոնք արտահայտում էին ոչ միայն Մեծ Բրիտանիայի, այլև մյուս արևմտյան տերությունների քաղաքականությունը:

Երրորդ ենթագլխում լուսաբանվում է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ 1850-ական թթ. արևելյան ճգնաժամի տարիներին:

Գրիմի պատերազմի նախօրյակին աննախադեպ սրվեց Արևելյան հարցը, որը դարձավ եվրոպական տերությունների քաղաքականության առանցքը: Իրենց յուրահատուկ շահերի հետ մեկտեղ Մեծ Բրիտանիային,

<sup>16</sup> Webster C.K. The Foreign Policy of Palmerston: Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. Vol. 2, London, 1951, pp. 540-541.

<sup>17</sup> Тодорова М.Н. Англия, Россия и Танзимат. М., 1983, с. 77.

Չրանսիային և Ավստրիային միավորում էր երկու հիմնական խնդիր՝ բարենորոգումների միջոցով ապահովել Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական և տնտեսական հզորացումը և կանխել քրիստոնյա հպատակների ազատագրական շարժումները: Բրիտանական դիվանագիտությունը և սուլթանական իշխանությունները մույնիսկ համագործակցում էին կայսրության ոչ թուրք հպատակների ազատագրական շարժումների ճնշման խնդրում:

1853 թ. սկզբին Ռուսաստանի և Բրիտանիայի միջև սկսվում է ակտիվ քաղաքական երկխոսություն՝ Օսմանյան կայսրության ապագայի և քրիստոնյա հպատակների իրավիճակի վերաբերյալ, սակայն կողմերն այդպես էլ որևէ համաձայնության չեն հասնում: Բրիտանական կառավարությունը հրաժարվում է Ռուսաստանի առաջարկից՝ համաձայնության գալու Օսմանյան կայսրության հնարավոր փլուզման դեպքում:

Գրիմի պատերազմի ողջ ընթացքում քրիտանական դիվանագիտությունն ակտիվորեն զբաղվում էր Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների դրությունը բարելավելու և անհրաժեշտ բարենորոգումների գործընթացը եվրոպական բոլոր տերությունների հսկողության տակ դնելու խնդիրներով: Փարիզի վեհաժողովի նախօրյակին հրապարակվեց կայսրության փոքրամասնությունների արտոնություններին և իրավունքներին, ֆինանսական, հարկային, իրավական և ոստիկանության համակարգերի բարենորոգումներին վերաբերող սուլթանի շնորհագիրը՝ Հաթթը Հուճայունը:

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավիճակին վերաբերող քննարկումները Փարիզի վեհաժողովի ընթացքում տեղի ունեցան քրիտանական դիվանագիտության կողմից նախատեսված ծրագրով, որը հանդես էր գալիս բացառապես Թուրքիայի շահերի պաշտպանության օգտին: Համաձայն Փարիզի պայմանագրի դրույթներին, սուլթանն իր քրիստոնյա հպատակների վիճակը բարելավելու հատուկ շնորհագիր է ստորագրել, որը «...ոչ մի պարագայում իրավունք չի տալիս...տերություններին միջամտելու, միասնաբար կամ առանձին, սուլթանի հարաբերություններին իր հպատակների հետ, ինչպես նաև՝ իր կայսրության ներքին գործերին»:<sup>18</sup>

Փարիզի պայմանագրում նշում չկար Արևմտյան Հայաստանի մասին, սակայն այն անմիջականորեն վերաբերում էր արևմտահայության հետագա ճակատագրին: Պարտություն կրելով պատերազմում, ուսական բանակն այնուամենայնիվ հաղթանակ էր տարել Կովկասյան ռազմաճակատում, զրավել Կարսն ու հայաշատ այլ շրջաններ: Ռուսաստանի ռազմական հաջողություններն ի չիք դարձվեցին Փարիզում, հիմնականում քրիտանական դիվանագիտության քաղաքականության շնորհիվ:

Չորրորդ ենթագլխում վերլուծվում է քրիտանական կառավարության քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության խնդրում 19-րդ դ. 60-70-ական թթ.:

Բրիտանական դիվանագիտությունն էլ ավելի ամրապնդեց իր դիրքերն Օսմանյան կայսրությունում, սահմանափակելով իր գլխավոր հակառակորդի՝ Ռուսաստանի սերժավորարևելյան քաղաքականությունը: Բրիտանացի դիվանագետները փորձում էին համոզել սուլթանական իշխանություններին իրականացնել Հաթթը

<sup>18</sup> Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М., 1952, с. 25-26.



Հումայունում խոստացված բարենորոգումները, բարելավել ոչ բուլք ժողովուրդների դրությունը, հավասարեցնել մահմեդական և քրիստոնյա հպատակների իրավունքները, համոզված լինելով, որ, հակառակ դեպքում, Օսմանյան կայսրությանը սպառնում է մասնատում, նրա փլատակների վրա անկախ պետությունների ստեղծում, որոնք անմիջապես կհայտնվեն Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտում: Մեծ Բրիտանիան ողջունեց բարեփոխումների շրջանի բուլք գործիչներ Ալի փաշայի և Ֆուադ փաշայի կողմից մշակված ձուլման կամ օսմանիմի գաղափարախոսությունը, որի համաձայն, կայսրության բոլոր բնակիչները՝ անկախ նրանց ազգային կամ կրոնական պատկանելությունից, հռչակվում էին օսմանյան պետության հպատակներ՝ օսմանցիներ, գրկելով ոչ բուլք ժողովուրդներին իրենց ազգային ինքնությունից:

1858 թ. Մեծ Բրիտանիայում կարճատև իշխանության եկավ տորիների կառավարությունը՝ Դեբրիի գլխավորությամբ, որի արտաքին քաղաքականությունը նախորդից տարբերվում էր իր զուգակցությամբ ու չափավորությամբ: Այդ շրջանում Բրիտանիան մոտեցավ Ֆրանսիային, ինչը բացատրվում էր կառավարության անհանգստությամբ, որ Օսմանյան կայսրության հնարավոր փլուզման դեպքում Ֆրանսիան կարող էր միավորվել Ռուսաստանի հետ և գործել բրիտանական շահերի դեմ: Միաժամանակ նվազեց տնտեսական և ֆինանսական աջակցություն Օսմանյան կայսրությանը, բրիտանական կառավարությունն առաջվա պես չպաշտպանեց սուլթանական իշխանությունների շահերը չեռնոգորիցների և սերբերի հետ նրանց պայքարի ժամանակ: Բրիտանիայի ավանդական քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության հանդեպ վերականգնվեց Փայմենթոնի վերստին իշխանության գալուց հետո: Կաննիցիզի փոխարինեց Բավերը, իսկ Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումների իրագործման մեծ կողմնակից էր, մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրում էր երկրի ֆինանսական վիճակը, փորձում հասկանալ նրա խնդիրները տնտեսական տեսանկյունից: Ի պատասխան ռուսական դիվանագիտության գործուն միջամտությանը կայսրության քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանության հարցերին, Բավերն ակտիվացնում է բրիտանական հյուպատոսների գործունեությունը:

Փայմենթոնի մահվան (1859 թ.), բարդ ներքին խնդիրների և հսկայական գաղութատիրական կայսրության ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման հետևանքով տեսանելիորեն նվազում է Բրիտանիայի հետաքրքրությունը Արևելյան հարցի նկատմամբ:

Գլադստոնի կառավարման օրոք (1868-1874 թթ.) Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության առաջնային նպատակն էր Եզիպտոսի և Սուեզի ջրանցքի նկատմամբ անմիջական հսկողության հաստատումը, ինչը հակասության մեջ էր մտնում Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման բրիտանական դիվանագիտության հիմնական սկզբունքի հետ: Դրանով է բացատրվում այդ ընթացքում Բրիտանիայի անտարբեր վերաբերմունքն Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիրների՝ բարենորոգումների իրագործման, քրիստոնյա բնակչության ծանր կացության հանդեպ:

Ֆրանս-պրուսական պատերազմի արդյունքում բրիտանական կառավարությունն էլ ավելի հեռացավ Արևելքի խնդիրներից: Այդ տարիներին նկատվում է որոշակի մերձեցում Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Ժամանակակից պայմաններում գրկվելով Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ակտիվ աջակցությունից, Բարձր Դուռն ընդառաջեց ռուսական դիվանագիտության ձգտումներին՝ բարելավելու հարաբերությունները երկու

պետությունների միջև: 1871 թ. Լոնդոնում տեղի ունեցած տերությունների համաժողովի ընթացքում ռուսական դիվանագիտությանը հաջողվեց վերափոխել Փարիզի պայմանագրով նախատեսված Սև ծովի չեզոքացմանը վերաբերող դրոյթները:

Երկրորդ գլուխը՝ «Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության ոլորտում 1875-1878 թթ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի ընթացքում», քաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխը քննվում է բրիտանական դիվանագիտության գործունեությունը բալկանյան խնդրում:

1874-1880 թթ. Մեծ Բրիտանիայում իշխանության գլուխ էր կանգնած պահպանողական կուսակցության ղեկավար Դիզրայելին, որը շարունակեց Փայմենթոնի կողմից մշակված մերձավորարևելյան քաղաքականությունը:

Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված ծանր տնտեսական իրավիճակի և ներքաղաքական սուր պայքարի պայմաններում Բարձր Դուռը փորձում էր ազգային-ազատագրական շարժումների ճնշման միջոցով քողարկել երկրի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարդ խնդիրները: Բոսնիայում և Հերցեգովինայում ծագած հզոր հակաթուրքական ապստամբությունն առաջացրեց խորը միջազգային ճգնաժամ: Օսմանյան կայսրության փլուզման և նրա փլատակների վրա նոր, ռուսամետ դիրքորոշում ունեցող պետությունների առաջացման վտանգը վերածվեց միջազգային քաղաքականության, եվրոպական դիվանագիտության սուր մրցակցության խնդրի, որը սպառնում էր պատերազմի մեջ ներքաշել ողջ Եվրոպան:

Ավստրո-Հունգարիան բալկանյան խնդրի խաղաղ կարգավորման ծրագիր ներկայացրեց տերություններին: Առաջարկվում էր, որ Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած տերությունները դիմեն Բարձր Դուռը՝ ապստամբ շրջաններում բնակչության կյանքի տնտեսական, քաղաքական ու կրոնական պայմանների բարելավման պահանջով: Սակայն Դիզրայելին չէր շտապում կանխարգելել ռուս-թուրքական հարաբերությունների բարդացումը, նպատակադրվելով ներքաշել Ռուսաստանն ու Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ միմյանց դեմ՝ նրանց թուլացումից առավելագույն օգուտ քաղելու նպատակով:

Փետրվարին Օսմանյան կայսրությունում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանը, հինգ տերությունների դեսպանների ներկայությամբ, այնուամենայնիվ ներկայացրեց իր կառավարության առաջարկները սուլթանական իշխանություններին: Բրիտանացի դիվանագետների պահանջով տերությունների առաջարկների կատարումից հրաժարվելու դեպքում սուլթանական կառավարության հանդեպ որևէ պատժամիջոց չէր նախատեսվում:

Սուլթանական կառավարությունը ոչ միայն մտադրություն չուներ բարենորոգումներ անցկացնել Բալկաններում, այլև ուժեղացրեց ճնշումն ապստամբ շրջանների հանդեպ: Իրեն ապահով զգալով բրիտանական կառավարության հզոր աջակցության շնորհիվ, թուրքական իշխանությունը դաժանորեն ճնշեց բուլղարական ապստամբությունը, որի արդյունքում կոտորվեց շուրջ 30 հազ. մարդ: Թուրքական դաժան քաղաքականությունը Բալկաններում բողոքի ալիք բարձրացրեց Մեծ Բրիտանիայում, անմախաղեպ սրվեց միջկուսակցական պայքարը Գլադստոնի և Դիզրայելի կողմնակիցների միջև:

1876 թ. Սերբիան և Չեռնոգորիան հարձակողական ու պաշտպանական դաշինք կնքեցին և

Ռուս-բուրքական բանակցություններն ընթանում էին Մեծ Բրիտանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտության ճնշման տակ՝ նեղուցներում բրիտանական նավատորմի ռազմացույցների պայմաններում: Բրիտանական կառավարությունը դեմ էր, որ պատերազմի արդյունքների շուրջ բանակցություններն ընթանան միայն պատերազմող կողմերի միջև, համարելով, որ համաձայն Փարիզի պայմանագրի և Լոնդոնի կոնվենցիայի դրույթների, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվող որևէ համաձայնագիր պետք է հաստատվի եվրոպական տերությունների կողմից:

Մեծ ոգևորություն ապրող Կոստանդնուպոլսի հայ ազգային մարմինների ներկայացուցիչները հանդիպումներ էին ունենում ռուս և անգլիացի դիվանագետների հետ՝ Արևմտյան Հայաստանի համար ինքնավարություն պահանջելու նպատակով: Դեսպան Է.Եյարդը զգուշացնում էր, որ հայերի շարժումն ինքնավար Հայաստան ստեղծելու նպատակով լույս հետևանքների կրելի և առաջին հերթին հարված կհասցնի Մեծ Բրիտանիայի շահերին:<sup>20</sup> Էյարդի դիրքորոշումն իր օրոշիչ ազդեցությունն ունեցավ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հանդեպ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության ձևավորման վրա:

Չորրորդ ենթագլխում լուսաբանվում է Մեծ Բրիտանիայի և եվրոպական տերությունների դիվանագիտական պայքարը Հայկական հարցում Սան-Ստեֆանոյից մինչև Բեռլին ընկած ժամանակահատվածում:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականությունը նպատակաուղղվեց Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի պատերազմական ձեռքբերումների դեմ, Օսմանյան կայսրությունից իրեն համար առավելագույն օգուտ քաղելու, պատերազմի ընթացքում չեզոքություն հանդես բերելու համար փոխհատուցում ստանալու խնդրին: Ռուս-բուրքական պայմանագրի պաշտոնական տեքստը ստանալուց անմիջապես հետո Լոնդոնում ստեղծվեց հատուկ կոմիտե, որը մշակեց և կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց իր եզրակացությունը պայմանագրի հոդվածների վերաբերյալ: 16-րդ հոդվածի մասին նշվում էր. «...Նախատեսված իրադրություններն ու բարենորոգումները պետք է երաշխավորվեն մի պարտավորությամբ, որ ստանձնելու են բոլոր տերությունները և ոչ թե միայն Ռուսաստանը, և որ դրանք պետք է...դրվեն բոլոր տերությունների ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի հսկողության տակ: ...Ինչ վերաբերում է Հայաստանում տարածքային կորուստների փոխհատուցմանը, ...պետք է եռանդուն ջանքեր գործադրվեն դեպի արևելք այնքան հեռու ետ լիջելու նախատեսվող անեքսիայի արևմտյան սահմանները, որքան թույլ է տալիս Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող ներկա առևտրական ճանապարհի թուրքիայի տարածքում պահելու համար»:<sup>21</sup>

Կառավարության դիրքորոշումն իր արտահայտությունը գտավ նոր նշանակված արտգործնախարար Սոլսբերիի բրիտանական դեսպաններին ուղղված և տերություններին հասցեագրված շրջաբերականում, որ խստագույնս քննադատվում էին 1856 և 1871 թթ. պայմանագրերին հակասող Սան-Ստեֆանոյում ստորագրված փաստաթղթի բոլոր դրույթները, պահանջվում այն քննարկել եվրոպական վեհաժողովում:

<sup>20</sup> FO 424/69/107, No 401, pp. 54-55.

<sup>21</sup> Temperley H.W.V. and Penson L.M. Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902). Cambridge, 1938, pp. 369-370.

Սպառնալով պատերազմական գործողություններ սկսել Ռուսաստանի դեմ, բրիտանական կառավարությունը նպատակադրվել էր տարածքային և քաղաքական զիջումներ կորզել ստեղծված իրավիճակում: Որպես տարածքային փոխհատուցում նախատեսված էր Կիպրոսը, որը հետագայում պետք է դառնար հենակետ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելք ներթափանցելու նպատակով: Այդ ծրագիրը բրիտանական դիվանագիտությունը պատրաստվում էր իրագործել Օսմանյան կայսրությունում իր հսկողության ներքո քարենորոգումների իրագործման միջոցով:

Հայտնվելով ոչ քարենպաստ միջազգային պայմաններում, ռուսական կառավարությունը որոշում ընդունեց զիջումների գնալ և քանակություններ վարել բրիտանական կառավարության հետ: Արդյունքում ստորագրվեց գաղտնի «Արձանագրություն Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը փոփոխելու մասին», որը փաստորեն նվազեցրեց Ռուսաստանի հաջողությունները պատերազմում, դարձրեց ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանների հարցը միջազգային քննարկումների առարկա: Ռուսական կառավարությունը հրաժարվում էր միացյալ Բուլղարիա ստեղծելու իր մտադրությունից, Արևմտյան Հայաստանում վերադարձնում որոշ գրավված տարածքներ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում քարենորոգումների իրագործման վերաբերյալ խոստումները պետք է տրվեին ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից:

Միաժամանակ Մեծ Բրիտանիան և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց Կիպրոսի կոնվենցիան՝ «Պաշտպանական դաշինքն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև»: Պայմանավորվածություն ձեռք բերելով Ռուսաստանի կառավարության հետ և համոզված լինելով, որ նա նոր պատերազմ սկսելու հնարավորություն և մտադրություն չունի, բրիտանական դիվանագիտությունը ստիպեց Արդուլ Համիդին զիջել Կիպրոսը: Բրիտանական կառավարությունը հանդես եկավ Օսմանյան կայսրության դաշնակցի, նրա ափական տարածքների պաշտպանի դերում: Արևմտյան Հայաստանը փաստաթղթում չէր հիշատակվում, իսկ քարենորոգումների խնդիրը արժարժված էր ընդհանրապես քրիստոնյաների և կայսրության այլ հպատակների առումով:

Բեռլինի վեհաժողովում Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակությունն օգտագործեց Հայկական հարցը սուկ Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Նրան հաջողվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով, որը զրկեց Ռուսաստանին Արևմտյան Հայաստանի խնդիրների լուծման մենաշնորհի իրավունքից: Եթե 16-րդ հոդվածի համաձայն ռուսական զորքի ներկայությունը Արևմտյան Հայաստանում կարող էր հանդիսանալ քարենորոգումների իրագործման իրական երաշխիք, ապա 61-րդ հոդվածից չէր երևում, թե ինչպես են Եվրոպայի տերություններն հսկողություն իրականացնելու Բարձր Դռան կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հանդեպ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում հիշատակվում էր Հայաստան անվանումը, իսկ Բեռլինի դաշնագրում խոսվում էր միայն հայաբնակ մարզերի մասին: Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն ընդհանրապես խուսափում էր Հայաստան աշխարհագրական անվանման օգտագործումից՝ ապագայում նույնիսկ ինքնավար շրջանի ստեղծումը բացառելու նպատակով:

Օգտվելով բրիտանական քաղաքականության քարենպաստ դրսևորումներից, 61-րդ հոդվածի ոչ

հստակ, հեղինակական ձևակերպումներից, անմիջապես Բեռլինի վեհաժողովից հետո սուրբան Աբրու Համիդը որդեգրեց հակահայկական քաղաքականություն՝ վարչական միավորների վերաձևման և հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման միջոցով «հայաբնակ շրջաններ» հասկացությունը վերացնելու նպատակով:

Երրորդ գլուխը՝ «Հայկական բարենորոգումների խնդիրը և բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը 1878-1892 թթ.», բաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում քննվում է Մեծ Բրիտանիայի պահպանողական կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում 1878-1880 թթ.:

61-րդ հոդվածի իրագործումը դարձավ Դիզրայելի կառավարության առաջնահերթ խնդիրը: Արևմտյան Հայաստանի մի շարք քաղաքներում նշանակվեցին բրիտանական հյուպատոսներ, որոնց հաղորդագրություններն ու զեկուցագրերը հայ բնակչության վիճակի և տեղական իշխանությունների գործելակերպի մասին Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից օգտագործվում էին Բարձր Դռանը նշտական լարվածության մեջ պահելու համար: Բրիտանական դիվանագիտության առջև խնդիր էր դրված կանխել Ռուսաստանի ազդեցության տարածումը Մերձավոր Արևելքում, ինչպես նաև՝ օգտագործելով Հայկական հարցը, խաղաղ ճանապարհով անջատել Եգիպտոսն Օսմանյան կայսրությունից:

Սակայն բրիտանական դիվանագիտության ակտիվության արդյունքում որևէ էական փոփոխություն այդպես էլ տեղի չունեցավ: Համաձայն բրիտանական հյուպատոսներից ստացված տեղեկատվության, Ասիական Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում վիճակը մնում էր անփոփոխ՝ անիշխանություն, կյանքի և ունեցվածքի անպաշտպանվածություն, վատ վերաբերմունք արևմտահայության հանդեպ: Բարձր Դռան կողմից ստեղծված հանձնաժողովների գործունեությունն ավելի վատթարացրեց իրավիճակը:

Սուրբանական կառավարությանը շարունակաբար ներկայացվող հայտագրերում բրիտանական կառավարությունը նրա հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում հայագից հպատակների «անտանելի հպաձանձրների» վրա և հույս հայտնում, որ նա կատարելու է իր խոստումները կայսրության բոլոր հպատակների, անկախ նրանց ազգային ծագումից և դավանանքից, խաղաղ կյանքի և պաշտպանվածության ապահովման մասին:<sup>22</sup>

Սուրբանական իշխանությունները դեմ էին օտարերկրյա պետության միջամտությանը կայսրության ներքին գործերին և գնահատում էին բարենորոգումներին վերաբերող բրիտանական առաջարկները որպես ուղեղազրկում սուրբանի ինքնիշխան իրավունքների և պետության անկախության դեմ, ինչպես նաև առաջին քայլ՝ Բրիտանիայի կողմից Ասիական Թուրքիայի տարածքների նկատմամբ հսկողություն հաստատելու ուղղությամբ: Համոզվելով, որ սուրբանի խոստումներն անհիմն են և նման դիվանագիտական քայլերով այլևս անհնար է հասնել նպատակի, բրիտանական կառավարությունը նույնիսկ ցուցում է տալիս Միջերկրականի բրիտանական նավատորմին դուրս գալ Մալթայից և ուղևորվել դեպի Լեմնոս կղզի:

1880 թ. ակնհայտ դարձավ, որ Դիզրայելի և Սոլսբերիի կողմից մշակված Լեզեյան ծովից մինչև Հնդկաստան ընկած երկրները «խաղաղ ներթափանցման» ճանապարհով Մեծ Բրիտանիային հպատակեցնելու

<sup>22</sup> Turkey, No 10 (1879), pp. 106-107.

քաղաքականությունն իրեն չարդարացրեց: Ռուսական դիվանագիտությունը կարողացավ խափանել պահպանողական կառավարության ծրագրերն Աֆղանստանում և, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ բրիտանական դիվանագետները չկարողացան համոզել սուրբանին բանակ մտցնել Արևելյան Ռումելիա և գաղտնի պայմանագիր ստորագրել սլավոնական պետությունների դեմ, ինչպես նաև՝ ճնշում գործադրելու և նավատորմի գործունե օգտագործելու միջոցով ապահովել Բեռլինի պայմանագրի պայմանների իրագործումը:

Երկրորդ ենթագլխում լուսարանվում է Գլադստոնի լիբերալ կառավարության քաղաքականությունը հայկական բարենորոգումների խնդրում 1880-1885 թթ.:

1880 թ. կայացած խորհրդարանական ընտրությունները շահեց լիբերալ կուսակցությունը: Նյուս դեկավար Գլադստոնը գլխավորեց կառավարությունը, իսկ Գրեյվիլը՝ Դորին Օֆիսը: Նույն ամսին մահացավ Դիզրայելին, պահպանողական կուսակցության ղեկն անցավ Սոլսբերիին:

Նախընտրական պայքարի ընթացքում Գլադստոնը քննադատում էր պահպանողական կառավարության գաղութատիրական արտաքին քաղաքականությունը, խոստանալով ժողովրդին սկզբունքորեն նոր խաղաղասեր ուղղություն, որի հիմքում ընկած պետք է լինի «եվրոպական համերգի» գաղափարը՝ խաղաղության ապահովման նպատակով եվրոպական վեց տերությունների համատեղ և համաձայնեցված գործողությունները: Այդ ենթատեքստում քննադատվում էր նաև Դիզրայելի քաղաքականությունը Հայկական հարցում:

Բրիտանական կառավարությունն առաջարկեց տերություններին հանձնարարել իրենց ներկայացուցիչներին Կոստանդնուպոլսում նույնական հայտագրեր ներկայացնել բուրբանական կառավարությանը՝ Հունաստանի, Չեռնոգորիայի և Հայաստանի հետ առնչվող պարտավորությունների ամբողջական կատարման խնդրով: Ակնհայտ դարձավ, որ բրիտանական կառավարությունը հետանում է Դիզրայելի և Սոլսբերիի կողմից վարած Օսմանյան կայսրության միանձնյա պաշտպանության քաղաքականությունից, մտնելով Ռուսաստանի և մյուս տերությունների դիրքորոշմանը:

Տերությունների համաձայնության արդյունքում հունիսին Բարձր Դռանը նույնական հայտագրեր ներկայացվեցին ղեկավարների կողմից: Թուրք-հունական և թուրք-մոնտենեգրական սահմանների մշտան հարցերի հետ համատեղ հայտագրերում բարձրացվեց նաև 61-րդ հոդվածով նախատեսված հայերին վերաբերող բարենորոգումների իրագործման խնդիրը: Համոզված լինելով, որ տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների հետևանքով կայսրությանը լուրջ վտանգ սպառնալ չի կարող, Բարձր Դռանը սահմանափակվեց իրեն հատուկ դատարկ խոստումներով:

Չքավարարվելով պատասխանով և համոզվելով, որ Բարձր Դռանը մտադիր չէ բարենորոգումների իրագործման միջոցներ ձեռնարկել, բրիտանական դիվանագիտությունը որոշեց շարունակել տերությունների կողմից սուրբանի նկատմամբ ճնշում գործադրելու աշխատանքը: Ստանալով իրենց կառավարությունների համաձայնությունը, տերությունների ղեկավարները սեպտեմբերին ստորագրում և Բարձր Դռանն են ներկայացնում երկրորդ հայտագիրը: Փաստաթղթում նշվում էր, որ սուրբանական կառավարության պատասխան հայտագրում ներկայացված արաջարկները չեն համապատասխանում 61-րդ հոդվածի «ոգուս և

տառին», հայերով բնակեցված շրջաններն ուղարկված հանձնաժողովները էական ոչ մի արդյունքի չհասան, իրավական համակարգում բարեփոխություններ տեղի չեն ունեցել, ժամդարմերիայի ստեղծման և ոստիկանության բարեկարգման ծրագրերի վերաբերյալ տերությունները որևէ տեղեկություն չունեն։ Ստաջարկվում էր ստեղծել անկախ հանձնաժողով, անցկացնել շրջանների բնակչության մոտավոր մարդահամար, ապահովել հայերի կյանքի և ունեցվածքի անվտանգությունը, միջոցներ ձեռնարկել քրեային հարձակումների դեմ։

Թվում էր, թե բրիտանական նոր կառավարության տերությունների համատեղ գործողությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում պետք է որ ունենա դրական արդյունք և սուլթանական կառավարությունը, անհանգստացած լինելով եվրոպական համերաշխությունից, վերջապես կիրագործի իր պարտավորությունները։ Սակայն տեղի ունեցավ հակառակը։ Տերությունների ներկայացուցիչներին հանձնված պատասխանում Բարձր Դուռը, բավականին զրգռված ոճով, անորոշ խոստումներ էր տալիս տերություններին, առանց որևէ էական առաջարկ կամ երաշխիք ներկայացնելու։ Տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները մի կողմից, իրական երաշխիքների և բարենորոգումների իրագործման հսկողության մեխանիզմների բացակայությունը մյուս կողմից անորոշ վիճակի առջև կանգնեցրին բրիտանական դիվանագիտությանը։

1881 թ. բրիտանական դիվանագիտությունը հանդես եկավ նոր նախաձեռնությամբ Հայկական հարցում։ Արտաքին գործերի նախարար Գրենվիլը շրջաբերական հոդեց իր դեսպաններին, հանձնարարելով մեծ տերությունների կառավարությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա և առաջարկել նրանց կրկին անգամ համատեղ բողոք ներկայացնել սուլթանական կառավարությանը՝ հայկական բնակչության հանդեպ իրագործվող քաղաքականության և Բեռլինի պայմանագրի պարտավորությունները չկատարելու կապակցությամբ։ Սակայն այս անգամ Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությունը տապալվեց, քանի որ Գերմանիան և Ֆրանսիան մերժեցին առաջարկը։

Բրիտանիայի նոր դեսպան, փորձված դիվանագետ Դեֆֆերինը մշակում է բարենորոգումների հատուկ ծրագիր, կազմակերպում մեծ տերությունների դեսպանների քննարկումներ, ներկայացնում նոր հայտագրեր սուլթանական կառավարությանը, սակայն նույնպես որևէ էական արդյունքի չի հասնում։

1882 թ., որպես առիթ օգտագործելով եգիպտական ժողովրդի ազգային շարժումը և դրա հետևանքով եվրոպական ներդրումների ու քաղաքացիների պաշտպանության անհրաժեշտությունը, բրիտանական կառավարությունը գրավեց Եգիպտոսը։ Չնականորեն մնալով Օսմանյան կայսրության կազմում, Եգիպտոսը փաստորեն վերածվեց Մեծ Բրիտանիայի գաղութի։ Այդ ընթացքում, զբաղված լինելով եգիպտական խնդրով և խուսափելով սուլթանական կառավարության վրա ավելորդ ճնշում գործադրելուց, բրիտանական դիվանագիտությունը մոռացության մատնեց Հայկական հարցը։

Օգտագործելով Հայկական հարցն իր գաղութատիրական նպատակների համար, բրիտանական դիվանագիտությունը Գլադստոնի օրոք այդպես էլ չկարողացավ ապահովել 61-րդ հոդվածով նախատեսված հայ բնակչության իրավիճակի բարելավումը։

Երբորդ ենթադրվում վերլուծվում է բրիտանական դիվանագիտության գործունեությունը Հայկական

հարցում 1885-1892 թթ.։ Այդ ընթացքում ինչպես պահպանողական (1885-1886, 1886-1892), այնպես էլ լիբերալ (1886) կառավարությունները էական ոչ մի քայլ չկատարեցին 61-րդ հոդվածի և անգլո-բուլղարական կոնվենցիայով նախատեսված հայերին վերաբերող պարտավորություններն իրագործելու ուղղությամբ, թեև երկու փաստաթուղթն էլ ծնվել էին Սուլթանի անմիջական մասնակցությամբ։ Բրիտանական դիվանագիտությունը կառավարության մեծ քաղաքականությունն արդարացնում էր Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած մյուս տերությունների անտարբերությամբ և հակասություններով, այսինքն համատեղ գործողությունների կիրառման հնարավորությունների բացակայությամբ, ինչպես նաև, հայկական քարենորոգումներ պահանջելով՝ սուլթանի ինքնիշխանությունն ու անկախությունը չվիրավորելու մտահոգությամբ։ Այդ ընթացքում բրիտանական դիվանագիտությունը փաստորեն կատարում էր փաստերը արձանագրողի դեր, սուլթանական կառավարության ուշադրությունը հրավիրելով առանձին ազդակող դեպքերի վրա։ Բրիտանական դիվանագիտությունը չարձագանքեց նույնիսկ համիդիե հենելագործի կազմավորման առնչությամբ, հնարավոր է գիտակցելով, որ սուլթանի ձեռքում այն կարող է դառնալ ոչ միայն հայ բնակչության դեմ ուղղված գործիք, այլև Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը ռուսական նկրտումներից պաշտպանող միջոց։

Չորրորդ գլուխը՝ «Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը 1890-ական թթ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի նախօրյակին և ընթացքում», կազմված է ութ ենթագլուխներից։

Առաջին ենթագլխում քննվում է Գլադստոնի կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում 1892-1894 թթ.։

Գլադստոնի իշխանության շրջանը համընկավ սուլթանական կառավարության կողմից հայ բնակչության կտորածներ կազմակերպելու նախապատրաստման փուլի հետ։ Կառավարությունը շարունակեց պահպանողականների որդեգրած գիծը Հայկական հարցում, անուշադրության մատնելով Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները, սուլթանական իշխանությունների հետզհետե սաստկացող հակահայկական քաղաքականությունը։ Արտաքին գործերի նախարար Ռոզերինը անհրաժեշտություն չէր տեսնում Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած տերությունների համատեղ քայլեր ձեռնարկելու մեջ։ Բրիտանական դեսպանությանն ու դեսպանին հանձնարարություն էր տրված տեղական իշխանությունների կողմից հայերի հանդեպ տեղի ունեցած հալածանքի կամ անարդարության յուրաքանչյուր դեպքի առնչությամբ պահանջել անհապաղ միջամտություն։ Ռոզերինի կարծիքով, մեծ քաղաքականությունը կարող էր լինել շատ ավելի արդյունավետ, քան ձևական բնույթ կրող պաշտոնական ներկայացումները։<sup>23</sup>

Սակայն Արդուլ Համիդը ոչ միայն չկատարեց բրիտանական կառավարությանը տված իր հերթական խոստումները, այլև օգտագործեց 1893 թ. Մարզվանում սկսված իրադարձություններն իր հակահայկական ծրագրին իրագործելու համար։ Սուլթանական կառավարությունը բարենորոգումների իրագործման որևէ

<sup>23</sup> FO 424/172, No. 98, pp. 75-76.

գանկություն չունեն և ստադրված էր խնդիր լուծել բռնի միջոցներով, հաշվի չառնելով նույնիսկ տերությունների հնարավոր միջամտությունը:

Մարզական ամերիկյան քոլեջի մասնաշենքի կրկիզման և ուսուցիչների ձեռքարկության հարցում բրիտանական դեսպանությունը համագործակցում և խորհրդակցում էր ԱՄՆ դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ: ԱՄՆ քաղաքական շրջանակները մեծ նշանակություն էին տալիս Հայկական հարցին, օգտագործելով այն որպես սուլթանի վրա ճնշում գործադրելու, ինչպես նաև կայսրության բրիտանյա բնակչության նկատմամբ ամերիկյան ազդեցության հաստատման միջոց: Ամերիկյան միսիոներները հովանավորում էին բրիտանյա փոքրամասնություններին, աշխատանք տանում նրանց ավետարանական դարձնելու ուղղությամբ, տպագրում և տարածում գրականություն, հիմնում եկեղեցիներ, դպրոցներ և հիվանդանոցներ, բնութագրելով իրենց հարաբերությունները կայսրության բրիտանյա հպատակների հետ որպես մշակութային, բարեգործական և առևտրական:

1894 թ. Գաղստոնը հրաժարվեց ինչպես վարչապետի պաշտոնից, այնպես էլ լիբերալ կուսակցության ղեկավարությունից, իր տեղը զիջելով ավելի երևտասարից Ռոզբերիին:

Երկրորդ ենթազխում վերլուծվում է Ռոզբերիի կառավարության քաղաքականությունը 1894 թ. Սասունի դեպքերի ընթացքում և 1895 թ. հայկական բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի ներկայացման շրջանում:

Ռոզբերին և արտաքին գործերի նախարար Քիմբերլին Օսմանյան կայսրության նկատմամբ քաղաքականության հստակ ծրագիր չունեին, իսկ դեսպան Քարրին նոր էր նշանակված և դեռևս բավականաչափ վստահ չէր կողմնորոշվում Կոստանդնուպոլսի քաղաքական իրավիճակում: Հետևաբար կառավարությունը շարունակեց իր նախորդների քաղաքական գիծն Օսմանյան կայսրության և, մասնավորապես, Հայկական հարցի հանդեպ. այն էր՝ ճգնաժամային իրավիճակի ստեղծման դեպքում դիմել միմիայն եվրոպական տերությունների հետ համատեղ գործողությունների քաղաքականությանը:

Ստանալով բրիտանական կառավարության հավաստիացումն այն մասին, որ հայկական շարժումը չի հովանավորվում և քաջաչելով միջուկային կողմից, համոզված լինելով, որ հայերն ընդհանրապես սկսում են հետզհետե սպառնալիք դառնալ կայսրության անվտանգության և տարածքային ամբողջականության համար, ինչպես նաև, օգտվելով հարմար միջազգային իրադրությունից, սուլթանական իշխանություններն անցնում են հայ բնակչության համատարած կոտորածների կազմակերպմանը: 1894 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին իշխանությունները կազմակերպում են Բիթլիսի վիլայեթի Սասունի շրջանի հայ բնակչության ջարդը:

Ռոզբերիի կառավարությունն ամեն կերպ փորձեց խոչընդոտել Սասունի ջարդի մասին լուրերի տարածմանը երկրում և երկար ժամանակ խուսափեց տպագրել Արևմտյան Հայաստանում տիրող ծանր վիճակը նկարագրող բրիտանական հյուպատոսների տազնապալի հաղորդագրությունները: Սակայն նոյեմբերին անգլիական մամուլ բավանցած լուրերը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրին երկրում: Անգլիայի հասարակայնությունն այն կարծիքին էր, որ բեև Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության վիճակի համար մեղքը կիսում են Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած բոլոր եվրոպական տերությունները, բրիտանական կառավարության պատասխանատվությունն ամենից մեծն է, քանի որ այն ամենից ակտիվն էր Բարձր Դռնից

բարենորոգումներ պահանջելու հարցում:

Բրիտանական կառավարությունը պաշտոնապես հանդես եկավ Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների համատեղ գործողությունների քաղաքականության օգտին: Ռոզբերին դրսևորեց իրեն որպես Հայկական հարցում Մեծ Բրիտանիայի առանձին գործողությունների համոզված հակառակորդ, համարելով տերությունների համատեղ միջամտությունը որպես «միակ հուսալի և անվտանգ միջոց»: Նա կտրուկ կերպով դատապարտում էր այն հնարավոր միջոցները, համարելով դրանք «անօգուտ» և «վտանգավոր»:<sup>24</sup>

Բրիտանական դեսպանության ճնշման տակ սուլթանական կառավարությունը ստեղծեց Սասունի դեպքերը հետաքննող հանձնաժողով, միաժամանակ հայտարարելով, որ այն հանձնարարություն է ստացել քննելու «հայ ավազակների հանցագործ վարքը» և բացարձակապես հերքելով ջարդի իրողությունը: Բրիտանական դեսպանության և հյուպատոսությունների տեղեկությունների համաձայն, նույնիսկ հետաքննության ընթացքում սուլթանական իշխանությունները շարունակում էին հետապնդել հայ բնակչությանը, ամհիմն խուզարկությունների և անժամկետ բանտարկությունների ենթարկում մեծ թվով հայերի, որոնք մեղադրվում էին հեղափոխական գործունեության մեջ:

Չնայած իր գաղափար տարիքին Գաղստոնը ծավալում է լայն հակաթուրքական քարոզական արշավ երկրում: Ի տարբերություն լիբերալների իրական ղեկավար Ռոզբերիի և նրա կողմնակիցների, կուսակցության անդամների մեծամասնությունը, Գաղստոնի ղեկավարությամբ, հանդես էր գալիս Թուրքիայի դեմ ուղղված Մեծ Բրիտանիայի «անհապաղ և միանձնյա» գործողությունների օգտին:

1895 թ. մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը սուլթանական կառավարությանն են ներկայացնում բրիտանական դեսպանության կողմից մշակված հայկական բարենորոգումների նախագիծը, որն իրենից ներկայացնում էր հայերով բնակեցված Վանի, Էրզրոմի, Սեբաստիայի, Բիթլիսի, Կարբեղի և Դիարբեքիի վիլայեթների վարչական կառավարման բարելավմանը վերաբերող առաջարկներ: Ռուսական և ֆրանսիական կառավարությունների ճնշման տակ բրիտանական բարենորոգումների ծրագրից հանվել էին այնպիսի կարևոր հիմնադրույթներ, ինչպիսիք էին վեց վիլայեթների միավորումն ու փաստորեն մեկ հայկական շրջանի ստեղծումը և տերությունների հետ համաձայնեցված քրիստոնյա նահանգապետի նշանակումը:

Եռյակ Դաշինքի տերությունների բազասական դիրքորոշումը բարենորոգումների ծրագրի նկատմամբ անմիջապես արտահայտվեց բարենորոգումների առաջարկների կապակցությամբ Արթուր Համիլի հրապարակած պատասխանում, որն ամբողջությամբ մերժեց նախագիծը: Եկավ պահը, երբ եվրոպական տերությունները որևէ կերպ պետք է պատասխանեին սուլթանական իշխանությունների հանդուգն հայտարարությանը: Սակայն պատասխան այդպես էլ չտրվեց: Ռոզբերիի կառավարությունն անվճռական գտնվեց անկախ գործողություն ձեռնարկելու մեջ: Միջերկրական նավատորմը գտնվում էր Բեյրութում՝ Արևմտյան Հայաստանից ընդամենը 200-300 կմ հեռավորության վրա: Կառավարությունը քննարկեց Թուրքիայի դեմ նավատորմն օգտագործելու հնարավորությունը, սակայն որևէ որոշում չընդունեց:

<sup>24</sup> Lord Rosebery's Deliverance. - The Spectator, 1896, vol. 77, October 17, p. 504.

Երրորդ ենթազխում վերլուծվում է Սուլբերիի կառավարության դիրքորոշումը Հայկական հարցում 1895 թ. հունիս-սեպտեմբերին:

1895 թ. Սուլբերիի հեղինակությունը բավականին բարձր էր ինչպես Մեծ Բրիտանիայում, այնպես էլ այրտասահմանում: Բրիտանական հասարակայնությունը մեծ հույսեր էր կապում Սուլբերիի իշխանության գալու հետ, ենթադրելով, որ պահպանողական կուսակցության ղեկավարը կարողանալու է ելք գտնել մերձավորարևելյան ճգնաժամից և վերջ դնել սուլբանական կառավարության հակահայկական քաղաքականությանը:

Սուլբերին որոշեց իր վրա վերցնել նաև Ֆորին Օֆիսի ղեկավարությունը և համատեղության կարգով իրեն տեղակալ նշանակեց Օսմանյան կայսրությունում ղեկավան Քարրիլին: Այդ համաձայնագրը վկայում է այն մասին, թե ինչպիսի նշանակություն ունեւր բրիտանական կառավարության համար արևելյան քաղաքականությունը և, մասնավորապես, Հայկական հարցը:

Առաջին հայացքից կարող էր թվալ, որ Սուլբերին փորձում էր հեռանալ պահպանողականների ավանդական քաղաքականությունից Արևելյան հարցում և պատրաստ էր սատարել Ռուսաստանին՝ նեղուցները վերահսկելու իր պատմական առաքելությունն իրագործելու խնդրում: Իրականում Սուլբերին եկել էր այն համոզման, որ Օսմանյան կայսրության փլուզումն անխուսափելի է, սակայն որոշել էր ոչինչ չձեռնարկել այդ ընթացքն արագացնելու ուղղությամբ: Մի կողմից՝ Բրիտանական կայսրության շահերը պահանջում էին պահպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը և պաշտպանել սուլբանական կառավարությունը Ռուսաստանի ազդեցությունից, իսկ մյուս կողմից՝ առանց Ռուսաստանի աջակցության և եվրոպական տերությունների համաձայնության Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ կորցնում էր իր իմաստն ու նշանակությունը: Այդ իսկ պատճառով Սուլբերին ուղղեց իր ջանքերը Հայկական հարցում ռուս-բրիտանական համագործակցության հաստատմանը, փորձելով համոզել սուլբանին համակերպվել Եգիպտոսի գրավման հետ, փոխել ռուսական բարեկամությունը բրիտանականի հետ՝ Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության հանդեպ վերականգնելու նպատակով: Այսպիսով, ճկուն կերպով քողարկելով իր քաղաքականության իրական էությունը Հայկական հարցում, բրիտանական կառավարությունը փորձում էր Գերմանիայի կամ Ռուսաստանի հետ բարեկամություն և համագործակցություն հաստատելու մասին հայտարարություններով ստիպել Աբդուլ Համիդին վերադառնալ իր ազդեցության ոլորտը:

Սուլբերին պահանջում էր սուլբանական կառավարությունից պատժել Սասունի ջարդի մեղավորներին և իրագործել Բեռլինի պայմանագրով նախատեսված բարենորոգումները , սակայն դա նրան նույնպես չհաջողվեց: Լսելով շուրջ 200 վկաների, Սասունի ղեկավարի հետաքննության հանձնաժողովն ավարտեց իր աշխատանքը, սակայն վերջնական արդյունքներն այդպես էլ չիրավարակվեցին: Հանձնաժողովի եվրոպացի անդամները ներկայացրեցին իրենց ղեկավարություններին համատեղ գեկույց հետաքննության վերաբերյալ, ուր ասվում էր, որ Սասունի շրջանում իրապես տեղի է ունեցել հայ բնակչության համատարած ջարդ, որին մասնակցել է նաև կանոնավոր թուրքական բանակը:

Չորրորդ ենթազխում լուսաբանվում են 1895 թ. բրիտանա-գերմանական բանակցությունները և նրանց առնչությունը Հայկական հարցի հետ:

Գերմանական ղեկանազիտության մերձավորարևելյան քաղաքականության հիմնական նպատակն էր սրել ռուս-բրիտանական հակասությունները, խոչընդոտել Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի համաձայնությանը Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցում, հանդես գալ որպես սուլբանական կառավարության անկեղծ բարեկամ: Նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր հիմնականում այն հանգամանքով, որ Թուրքիայի բաժանման հարցում ռուս-բրիտանական հնարավոր համաձայնության ղեկավարն Մեծ Բրիտանիային և Ռուսաստանին հասնելու էր ավարի առյուծի բաժինը: Քանի որ 1895 թ. կեսերին ռուսական և բրիտանական կառավարությունները բավականին մոտ էին Հայկական հարցում համաձայնության հասնելու հարցում, գերմանական ղեկանազիտությունը որոշեց կանխել այն, փորձելով համապատասխան բանակցություններ վարել Մեծ Բրիտանիայի հետ: Կայսրության հնարավոր բաժանման ղեկավարն նա առաջարկեց վերջինիս Կոստանդնուպոլիսն ու նեղուցները: Այսպիսով, գերմանական կառավարության արտաքնապես բարեկամական ռարաբերությունները Աբդուլ Համիդի հետ, նրա հոգատարությունը Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության մասին պարզապես պատրանք էին, երիտասաղը գաղութատիրական խնորժակը քողարկելու միջոց:

Մյուս կողմից, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի շահերի բախումը Պարսկաստանում և Տիրեբում, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հակասությունները Չինաստանում ստիպում էին բրիտանական կառավարությանը մերձեցման եզրեր փնտրել Գերմանիայի հետ: Օգտագործելով Հայկական հարցը, բրիտանական ղեկանազիտությունը հմտորեն վաղում էր երկակի խաղ՝ մի կողմից նա վախեցնում էր ռուսական կառավարությանը Գերմանիայի հետ մերձեցման հնարավորությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ առաջարկում գերմանական կառավարությանը համաձայնության հասնել Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցում:

Հինգերորդ ենթազխում վերլուծվում է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության կոտորածների նկատմամբ և բրիտանական ղեկանազիտության գործունեությունը 1895 թ. սեպտեմբերից մինչև 1896 թ. օգոստոսն ընկած ժամանակահատվածում:

1895 թ. ավարտին հստակորեն քացահայտվեց Մեծ Բրիտանիայի արևելյան քաղաքականության ճգնաժամը: Հայերի ողբերգությունը վերջնականապես կործանեց բրիտանական կառավարության հույսերը՝ բարենորոգումների գործընթացի նկատմամբ հսկողություն սահմանելու կապակցությամբ: Սուլբան Աբդուլ Համիդի խորամանկ քաղաքականությունը, հայկական կոտորածները և Հայկական հարցում տերությունների միջև լիարժեք համաձայնության անհնարինությունը նշանակում էին, որ բրիտանական ղեկանազիտության քաղաքականությունը չկարողացավ ապահովել որևէ գործնական արդյունք: Նույնիսկ տերությունների ռազմանավերը Դարդանեղ մտցնելու պարագայում չարձանագրվեց որևէ դրական միտում բարենորոգումների իրագործման և կոտորածների դադարեցման հարցում, որում Սուլբերին մեղադրում էր իր նախորդներին, որոնք չկարողացան կանխորոշել Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դիրքորոշումը բարենորոգումների քաղաքականության հանդեպ:

Սուլբերին հուսախաբություն ապրեց այն ժամանակ, երբ վերջնականապես պարզ դարձավ, որ ռուսական կառավարությունն իրեն չի սատարելու Հայկական հարցում: Ռուսաստանում մեծ կասկածանքով էին վերաբերվում բրիտանական քաղաքականությանը: Ռուսաստանը չէր ցանկանում Մեծ Բրիտանիայի հետ

համատեղ հանդես գալ Հայկական հարցում, քանի որ վախենում էր բրիտանական նավատորմի հայտնվելուց Կոստանդնուպոլսում, ինչպես նաև ինքնավար Հայաստանի կազմավորումից, որը կարող էր անմիջապես հայտնվել բրիտանական քաղաքականության ոլորտում և սպառնալիք դառնալ իր հայաբնակ շրջանների համար:

Վեցերորդ ենթացված լուսաբանվում է 1896 թ. Օտոմանյան բանկի գրավումը, Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչության կոտորածը և եվրոպական տերությունների դիվանագիտության գործունեությունը:

Կոստանդնուպոլսի ջարդի օրերին բրիտանական դեսպանությունն առաջվա պես ակտիվ չէր և աչքի չընկավ առանձին նախաձեռնություններով: Կոտորածը դադարեցնելու դեսպանությունների փորձերը գլխավորում էր Ռուսաստանի դեսպանը:

Յոթերորդ ենթացված լուսաբանվում են 1896 թ. անգլո-ռուսական բանակցությունները և նրանց առնչությունը Հայկական հարցի հետ:

1896 թ. սեպտեմբերին Բրիտանիա ժամանած Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ 2-րդը Վիլհելմիս րազուհու ամառային նստավայր Բալմորալի ամրոցում բանակցություններ վարեց բրիտանական կողմի հետ: Բանակցությունների ժամանակ կողմերն անդրադարձան միջազգային հարաբերությունների տարբեր խնդիրներին, սակայն քննարկման ամենից հիմնական առարկան էր Արևելյան հարցը:

Բանակցությունների ընթացքում կողմերն այդպես էլ որևէ կոնկրետ համաձայնության չեկան: Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի փոխադարձ մրցակցությունը հանդիսանում էր Մերձավոր Արևելքում միջազգային քաղաքականության հիմքը, որը կարևորագույն գրավական էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման համար: Այդ հանգամանքն, իր հերթին, չէր բացառում և նույնիսկ կանխորոշում էր թուրք իշխանությունների կողմից այլևս որդեգրած Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության բնաջնջման քաղաքականության անպատիժ շարունակությունը: Բալմորալում կողմերից ոչ մեկը անհանգստություն կամ կարեկցանք չարտահայտեց 1894-1896 թթ. հայերի ջարդի կապակցությամբ, մտածելով միմյանք իրենց տերությունների շահերի մասին:

Ութերորդ ենթացված քննվում է Սուսերիի կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում մերձավորարևելյան ճգնաժամի վերջին փուլում:

Չնայած նրան, որ երկու տարվա ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում բնաջնջվեց 300 հազ. ավելի հայ, սուլթանական կառավարությունն այդպես էլ մնաց անպատիժ, իսկ եվրոպական դիվանագիտությունը՝ ողջ ժողովրդի ողբերգության անտարբեր հանդիսատես: Տերությունների փոխադարձաբար բացառող շահերը փաստորեն հանդիսանում էին քայքայվող Օսմանյան կայսրության պահպանման գլխավոր գործոնը: Իսկ Աբդուլ Համիդը հնտորեն օգտվեց այդ իրավիճակից, որպեսզի ազատվի ոչ ցանկալի քրիստոնեական տարրից, որն, իր համոզմամբ, հանդիսանում էր անհանգստության աղբյուր և կարող էր պատճառ դառնալ կայսրության փլուզման համար:

Գլադստոնի գործունեությունը Հայկական հարցում դարձավ լիբերալ կուսակցության ղեկավարությունից Ռոզբերիի հրաժարականի ամենից կարևոր պատճառներից մեկը: Ռոզբերին պաշտպանում էր Գլադստոնի գաղափարը Հայկական հարցի «անկուսակցականության» մասին, որի

համաձայն, առաջինը՝ Մեծ Բրիտանիան շահադիտական որևէ նկրտում ունենալ չէր կարող, երկրորդը՝ Հայկական հարցը չպետք է իշխանության համար պայքարի միջոց դառնար քաղաքական կուսակցությունների միջև և երրորդը՝ խնդրի վերջնական լուծման մեջ պետք է շահագրգռված լիներ ողջ բրիտանական ժողովուրդը: Սակայն կուսակցության պաշտոնական ղեկավարը չէր համաձայնում Գլադստոնի այն տեսակետի հետ, որ Մեծ Բրիտանիան ունի թուրքիայի սուլթանական կառավարության դեմ առանձին և անշահախնդիր կելուով հանդես գալու իրավունք: Այդ տեսակետը պաշտպանեց կուսակցության անդամների մեծամասնությունը, իսկ Ռոզբերին հրաժարվեց միանալ տարվող «հայասիրական քարոզությանը»:

1896 թ. հոկտեմբերին Սուսերին շրջաբերական մամակ հղեց եվրոպական տերությունների կառավարությունների ղեկավարներին, որում ապացուցում էր Հայկական հարցում համատեղ գործողությունների անհրաժեշտությունը, ելնելով այն հանգամանքից, որ յուրաքանչյուր տերություն իր շահերն ուներ Օսմանյան կայսրությունում: Նա առաջարկում էր հրավիրել համաեվրոպական համաժողով՝ մերձավորարևելյան ճգնաժամը վերջնականապես կարգավորելու նպատակով:

Մեծ տերությունների դեսպանների համաժողովը սկսեց իր աշխատանքը դեկտեմբերին: 1897 թ. փետրվարին եվրոպական տերությունների դեսպաններն ավարտեցին բարենորոգումների ծրագրի քննարկումը, սակայն շատ շուտով բարենորոգումների այդ ծրագիրը նույնպես մոռացվեց, քանի որ սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմը, որի ժամանակ եվրոպական տերությունները Բարձր Դռան կողքին հանդես եկան Կրետե կղզու ապստամբների դեմ: Եվրոպական տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների համաժողովը ցույց տվեց, որ տերությունները չէին պատրաստվում փչացնել առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները Բարձր Դռան հետ: Սուլթանի ինքնիշխան իրավունքները նվաստացնող պահանջներ ներկայացնելով Աբդուլ Համիդին, նրանք սպառնում էին վերաբացել Հայկական հարցը և այդ միջոցով նոր զիջումներ կորզել նրանից: Թուրքիայի հազարավոր Հունաստանի նկատմամբ էլ ավելի բարձրացրեց մահմեդականության ոգին և սուլթանի հեղինակությունը, անհնարին դարձնելով հայկական բարենորոգումների իրականացումը: Թուրքիայում բարենորոգումներ իրագործելու բրիտանական դիվանագիտության վերջին փորձը փաստորեն տապալվեց, ինչը նշանակում էր Մեծ Բրիտանիայի ավանդական մերձավորարևելյան քաղաքականության ավարտը:

Հինգերորդ գլուխը՝ «Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխն լուսաբանվում է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ 1900-1914 թթ.:

20-րդ դ. սկզբին եվրոպական տերությունների պայքարը Մերձավոր Արևելքում մտավ նոր փուլ: Նրանց միջև աշխարհի բաժանման գործընթացի ավարտի և վերաբաժանման պայքարի սրման պայմաններում Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր եվրոպական տերությունների կիսագաղութի, տնտեսության կարևորագույն ոլորտները գրավված էին օտարերկրյա կապիտալի կողմից: Կայսրության տարածքների հետզհետե կրճատումն էլ ավելի էր սրում տերությունների հակասությունները թուրքական տիրույթների համար մղվող պայքարում: Օսմանյան կայսրության տարբեր հատվածներում բռնկվող ապստամբությունները թուլացնում էին կենտրոնական իշխանությունը, հող նախապատրաստելով երիտթուրքական շարժման

ակտիվացման և եվրոպական տերությունների հետագա միջամտության համար:

Արձազրկված տերությունների պայքարի նոր գործոն էր հետզհետե դառնում Գերմանիայի քաղաքականության ակտիվացումը: Բաղդադի երկաթգծի կոնցեսիայի ձեռքբերումը մեծապես ամրապնդեց գերմանական կառավարության դիրքն Օսմանյան կայսրությունում: Գերմանական խոշոր կապիտալի ներդրումները պայմանավորեցին Գերմանիայի կողմից Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանն ուղղված հստակ քաղաքականության հաստատմանը, ինչը խոչընդոտում էր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ազատագրական շարժումների զարգացումը:

Թեև Բեռլինի համաժողովի տարիներին որդեգրված բարենորոգումների իրագործման միջոցով իր ազդեցության ամրապնդման և Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունն ապահովող քաղաքականությունը ոչ միայն ցանկալի այլույնը չտվեց, այլև վատթարացրեց անգլո-թուրքական հարաբերությունները, բրիտանական կառավարությունն ամբողջությամբ չիրաժարվեց այդ ուղեգծից: Բարենորոգումների իրագործման շարունակական առաջարկներն ու Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական և խորհրդարանական կարգեր հաստատելու ուղղությամբ տարվող քրիստոնեական դիվանագիտության գործունեությունը դիտվում էր սուլթանական իշխանությունների կողմից որպես չափազանց վտանգավոր:

1898-1907 թթ. հայ ազատագրական շարժումն ընթանում էր հայերի համար ոչ բարենպաստ միջավային պայմաններում, երբ Հայկական հարցն ընդհանրապես մոռացության էր մատնվել եվրոպական տերությունների կողմից: Թեև Աեծ Բրիտանիայի դիվանագիտությունը խուսափում էր այդ շրջանում բարձրացնել Հայկական հարցը, բրիտանական դեսպանությունը շարունակում էր հետևել և միջամտել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների ընթացքին:

Բրիտանական դիվանագիտությունն այդքան էլ մեծ նշանակություն չտվեց 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջմանը նախորդող իրադարձություններին, սակայն երբ Արդուլ Համիդը ստիպված եղավ իրաժարվել իր քաղաքական իշխանությունից, Ֆոլին Օֆիսն անմիջապես որոշում կայացրեց կտրուկ փոփոխության ենթարկել իր դիրքորոշումն Օսմանյան կայսրության հանդեպ: Բրիտանական դիվանագիտությունը շարունակում էր իր գլխավոր խնդիրը համարել Օսմանյան կայսրության վարչական համակարգի բարենորոգումների իրագործումը, խոստանալով ամեն կերպ քաջալերել նոր իշխանություններին:

Բուլղարիայի անկախացումը, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գրավումն ու Կրետեի կողմից Հունաստանի հետ վերամիավորման հռչակումը ծանր հարված հասցրին Օսմանյան կայսրության նոր իշխանություններին և բողոքի մեծ ալիք բարձրացրին երկրում: Փորձելով շահել երիտթուրքերի համակրանքը և փոխհատուցել կայսրության տարածքային կորուստները, Ֆոլին Օֆիսը որոշում ընդունեց առաջարկել Թուրքիային իր աջակցությունը՝ Բեռլինի պայմանագրի 23 և 61-րդ հոդվածների վերացման հարցում, համաձայն որոնց թուրքական կողմը պարտավորվել էր վարչական բարենորոգումներ իրագործել կայսրության եվրոպական և հայկական շրջաններում: Օսմանյան վարչակարգի բարեփոխման դեպքում բրիտանական կառավարությունը խոստանում էր նաև կապիտուլյացիոն բնույթի պայմանագրերը փոխարինել քաղաքակիրք պետությունների միջև ստորագրվող կանոնավոր համաձայնագրերով:

Քննարկելով քրիստոնեական դիվանագիտության գործելակերպի հնարավոր փոփոխությունն Ադանայի ջարդի անհիշյալմբ, քրիստոնեական կառավարությունն ընդհանրապես բացառեց մեծ տերությունների միջամտության հարցի բարձրացումը: Արտաքին գործերի նախարար Գրեյը համարում էր դիվանագիտական միջամտությունն անհիմաստ և անհեռատես քայլ, որը կարող էր հրահրել հայերին սարքել այնպիսի անկարգություններ, որոնց կհետևեր նոր ջարդ և տերությունների այս անգամ ռազմական միջամտություն:

Բրիտանական դիվանագետները մեղադրում էին երիտթուրքերին օսմանիզմի գաղափարախոսությունը պանիսլամիզմով փոխարինելու մեջ, ինչն օգտագործվում էր նրանց կողմից մահմեդական բնակչության կրոնական զգացմունքներն ազգայնական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Այդ հարցում Ֆոլին Օֆիսն ընդունեց ընդգծված կարծի դիրք, մասնավորապես, Մոնաստիրում տեղի ունեցած Իթքիհատի հերթական համազուսարից հետո, որտեղ որոշում էր կայացվել մերժել Մակեդոնիայի քրիստոնյաների իրավունքներն ու ազատությունները: 1910 թ. Մալոնիկում կայացած Իթքիհատի տարեկան համաժողովում էլ ավելի ամրապնդեց քրիստոնեական կառավարության համոզվածությունն այն բանում, որ երիտթուրքերը որդեգրել են թուրքիզմի և պանիսլամիզմի քաղաքական ուղեգիծ: Ֆոլին Օֆիսի վերլուծության համաձայն, երիտթուրքերի դիրքորոշումն «ամբողջությամբ գերմանամետ» է և «ընդգծված վերապահ» Անտանտի տերությունների հանդեպ, նրանք շարունակելու են «չնշումների և հնարավորությունների սահմաններում քրիստոնյա տարրը ոչնչացնելու քաղաքականությունը», ինչպես նաև ակտիվացնելու են պանիսլամիստական քարոզչությունը կայսրության սահմաններից դուրս:<sup>25</sup>

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նախորդող տարիների Մեծ Բրիտանիայի կառավարության քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության հանդեպ մեծապես պայմանավորված էր իր տնտեսական շահերով և հետաքրքրություններով: Բրիտանական դիվանագիտությունն այդ տարիներին անգիջում պայքար էր մղում Բաղդադի երկաթգծի, Մոսուլի և Բաղդադի նավթային կոնցեսիաների ձեռքբերման, Միջագետքի առևտրի և ռոտզման համակարգը բարելավելու իրավունքներն ապահովելու ուղղությամբ: Սակայն երիտթուրքական և գերմանական կառավարությունները հզոր պատենշներ էին ստեղծում Միջագետքում և Պարսից ծոցում քրիստոնեական գերակայության ու հեղինակության վերահաստատմանն ուղղված ձգտումների առջև: Երիտթուրքերը մտահոգված էին, որ քրիստոնեական կառավարության հետաքրքրությունը երկաթգծի կառուցման հարցում մեծապես պայմանավորված է Օսմանյան կայսրության հետագա մասնատման նպատակով:

1914 թ. ընթացքում քրիստոնեական կառավարությունը որդեգրել էր մի քաղաքականություն, որն ուղղված էր հակաօսմանյան կամ հակաերիտթուրքական որևէ շարժման դեմ: Ֆոլին Օֆիսը հայտարարում էր, որ չի աջակցելու որևէ վտանգալից քաղաքականություն, որը միայն կարող է վնաս հասցնել Բրիտանիայի տնտեսական շահերին Միջագետքում: Խոսքը հիմնականում գնում էր արաբական անջատողական շարժման մասին, որը կարող էր հիմնովին փլուզել Օսմանյան կայսրությունը: Սակայն քրիստոնեական կառավարության

<sup>25</sup> FO 371/1000, No. 158.



այդպես էլ չհաջողվեց վերականգնել երբեմնի անգլո-թուրքական բարեկամությունն ու ապահովել թուրքիայի չեզոքությունը գալիք աշխարհամարտում:

Երկրորդ ենթագլխում վերլուծվում է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը հայկական քարենորոգումների հարցում 1912-1914 թթ.:

1897-1912 թթ. Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը հրաժարվում էր որևէ դիվանագիտական միջամտությունից Հայկական հարցում, վախենալով արագացնել Փոքր Ասիայի բաժանման գործընթացը, որը կարող էր՝ ավարտվել ոչ իր օգտին, և, դեռևս հույս ունենալով, որ թուրք իշխանությունները կբարելավեն արևմտահայության վիճակը՝ բարենորոգումների իրագործման միջոցով:

Բրիտանական հյուպատոսություններից ստացված տեղեկությունների համաձայն, երիտթուրքական կառավարությունը ոչ միայն չէր պատրաստվում բարեպետի իրավիճակը հայկական շրջաններում, այլև հրահրում էր ազգամիջյան բշտություն, սատարում և քաջալերում տեղական իշխանությունների անօրինականությունները, հայերին պատկանող հողատարածքների բռնագրավումը, Բալկաններից գաղթած փախստականների բնակեցումը, քրդական հրոսակախմբերի ավերիչ հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա, հայ բնակչության բալանն ու կոտորածները:

Ռուսաստանի քաղաքականության ակտիվացումը Հայկական հարցում 1912 թ. վերջին լրջորեն անհիանգստացրեց բրիտանացի դիվանագետներին: Կանխատեսելով, թե ինչ հետևանքներ կարող է ունենալ Հայկական հարցի բարձրացումը միջազգային առկա պայմաններում, գերմանական դիվանագիտությունն իր հերթին որոշակի դեր խաղաց բրիտանական կառավարության կասկածանքը Ռուսաստանի «իսլական» ծրագրերի նկատմամբ գրգռելու հարցում: Գերմանիան հույս ուներ՝ Կիպրոսի կոնվենցիայի օրինակով, Մեծ Բրիտանիայի հետ համատեղ համոզել գալ թուրքիայի ասիական շրջանների ամբողջականության երաշխավորողի դերում՝ ընդդեմ Ռուսաստանի նկրտումների:

1913 թ. ապրիլին, երբ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի՝ դեսպանությունը ստանում է պատրիարքարանի և Դաշնակցության բարենորոգումների ծրագրերը և սկսում աշխատել իր նախագծի վրա, Ֆորին Օֆիսը հրահանգում է իր դեսպանությանը ձեռնարկել բոլոր միջոցները՝ Դոան կողմից բարենորոգումներն իրագործելու նպատակով: Խորհուրդ տալով արագացնել բարենորոգումների իրագործումն ու հրահանգներ իջեցնել տեղական իշխանություններին՝ հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար, բրիտանական դեսպանությունը հավաստիացնում էր Բարձր Դոանը, որ Բրիտանիան ոչ մի չափ չի հետապնդում բարենորոգումների հարցում և բացառում է ուժային որևէ միջամտություն:

Փորձելով խուսափել Հայկական հարցի վերաբացումից և սրել հակասությունները եվրոպական տերություններ միջև, երիտթուրքական կառավարությունն առաջարկում է Մեծ Բրիտանիային իր մասնակցությունը բերել բարենորոգումների ծրագրի իրականացման գործում, խնդրելով տեսուչների թեկնածություններ տրամադրել ժամդարմերիայի, գյուղատնտեսության և հանրային աշխատանքների բնագավառների համար: Ֆորին Օֆիսն առանձնապես չուզեցնեց այդ առաջարկով, քանի որ համաձայնության պարագայում այն կարող էր առաջացնել մյուս տերությունների, առաջին հերթին Ռուսաստանի, դժգոհությունը, իսկ մերժման դեպքում՝ երիտթուրքական կառավարությունն ամբողջությամբ կարող էր շրջվել դեպի

Գերմանիան: Ի վերջո բրիտանական կառավարությունը որոշում է կայացնում ընդունել Թուրքիայի առաջարկը, միաժամանակ համաձայնելով մասնակցել բարենորոգումների ռուսական ծրագրի մշակմանը:

Բրիտանական կառավարությունը հավանություն տվեց 1913թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի և Գերմանիայի դեսպանությունների կողմից մշակված ծրագրին, որի համաձայն Արևելյան Անատոլիան քաժանվում էր երկու սեկտորների, որոնք ղեկավարվելու էին տերությունների համաձայնությամբ նշանակված եվրոպացի գլխավոր տեսուչների կողմից:

Բրիտանական դեսպանությունը համձայնարարություն էր ստացել անմիջականորեն հետևել ռուս-թուրքական և գերմանա-թուրքական բանակցությունների ընթացքին և իր հերթին ամեն կերպ փորձել համոզել երիտթուրքական կառավարությանը ընդունել և իրագործել տերությունների ծրագիրը:

Չնայած Բարձր Դոան և գերմանական դիվանագիտությանը դիմադրությանը, ռուս դիվանագետները պարտադրեցին երիտթուրքերին 1914թ. հունվարին ստորագրել համաձայնագիր հայկական բարենորոգումների մասին: Այն նկատելի ոգևորությամբ և լավատեսությամբ ընդունվեց բրիտանական կառավարության կողմից, քանի որ իրական հնարավորություններ էր ստեղծում բարենորոգումներն իրագործելու համար և, որ շատ ավելի կարևոր էր, ոչ Գերմանիային և ոչ էլ Ռուսաստանին առանձնակի առավելություններ և ազդեցություն չէր ապահովում Օսմանյան կայսրության այդ շրջաններում, այսինքն, չէր հակասում Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության շահերին:

Ամփոփման մեջ հանրագումարի են բերվում ատենախոսության հիմնական հետևությունները:

1830-ական - 1914 թթ. ընթացքում բրիտանական դիվանագիտությունը հաջողությամբ իրականացրեց Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից իր առջև դրված Կոստանդնուպոլիսը, նեղուցներն ու Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանից պաշտպանելու գերխնդիրը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ կյանքի կոչել հայկական բարենորոգումների ծրագրերն ու ապահովել արևմտահայության անվտանգությունը գալիք աշխարհամարտի ընթացքում: 1915թ. գարնանը, օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպեց և իրագործեց արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդը, իր համար վերջնականապես «րոծելով» հայկական բարենորոգումների և ընդհանրապես արևմտահայության հարցը:

Ատենախոսության ընդհանուր դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրատարակումներում.  
ա/ մենագրական աշխատանքներ.

1. Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թ.): Երևան, 1999, 520 էջ:
2. Անգլիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում ըստ «Միեռթեթրը» շաբաթաթերթի նյութերի (19-րդ դ. 90-ական թթ.): ՀԽՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոն, 1982, 24 էջ (ռուս.):
3. 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը արտասահմանյան գրականության մեջ (1975-1985): ԽՍՀՄ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի ինստիտուտ, Մոսկվա, 1985, 61 էջ

(ռուս.):

բ/ գիտական հոդվածներ.

1. 1895-1897 թթ. մերձավորարևելյան ճգնաժամը, Հայաստանը և ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը. - Արևելագիտության հարցեր, Երևան, 1983, Հ. 1-2, էջ 212-221 (ռուս.):
2. Ավստրո-Հունգարիայի քաղաքականությունը Հայկական հարցում (1895-1897). - Էրաբեր հասարակական գիտությունների, 1984, Հ. 1, էջ 28-31:
3. Օսմանյան կայսրության հայերի 1915-1916 թթ. ողբերգությունը բուրժուական պատմագրության լույսի ներքո. - Վոստրոի իստորիի, Մոսկվա, 1986, Հ. 5, էջ 147-154 (Համահեղինակներ՝ Ջ.Կիրակոսյան, Ա.Սիիրանյան) (ռուս.):
4. Անգլո-բուրքական հարաբերությունները և բարենորոգումների հարցը Արևմտյան Հայաստանում (1895). - Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1987, Հ. 3, էջ 56-64 (ռուս.):
5. 1896 թ. Կոստանդնուպոլսի ջարդի շուրջ. - Լիտերատուրնայա Արմենիա, 1989, Հ. 4, էջ 98-103 (ռուս.):
6. 1896 թ. անգլո-ռուսական բանակցությունները և Հայկական հարցը. - Էրաբեր հասարակական գիտությունների, 1989, Հ. 5, էջ 66-72 (ռուս.):
7. Բրիտանական դիվանագիտությունը և հայկական բարենորոգումների խնդիրը 1912-1914 թթ. Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի գեկուցումների թեզիսների ժողովածու, Երևանի պետական համալսարան, 1999, էջ 8-11:

գ/ մատենագիտական աշխատանքներ.

1. Հայկական հարցի գրականության մատենագիտություն (1890-1900): ՀԽՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոն, 1983, Հ. 9, 31 էջ:
2. Հայկական հարցը: 1878-1985 (Ռուսերեն լեզվով գրականության մատենագիտություն): ՀԽՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոն, 1985, Հ. 1, 64 էջ:

КИРАКОСЯН АРМАН ДЖОНОВИЧ

ПРОБЛЕМА ЗАПАДНЫХ АРМЯН И БРИТАНСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ

(30-е гг. XIX в. — 1914 г.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 История Армении

Защита состоится 12 ноября 1999г. в 13.00 часов, по адресу ул.Баграмян 24г на специализированном совете Института истории НАН РА.

### РЕЗЮМЕ

В исследовании, на основании впервые вводимых в научный оборот британских дипломатических документов, научной и мемуарной литературы, материалов периодических изданий Великобритании и США, проанализированы формирование и развитие основных направлений политики Великобритании в отношении Османской империи и ее национальных меньшинств, в частности, западных армян, деятельность, роль и значение британской дипломатии в Армянском вопросе в период с 1830-х гг. до 1914 г.

Политика Великобритании в Армянском вопросе рассмотрена на фоне общего развития международной ситуации, позиции европейских держав, межпартийной борьбы в Англии и отношения английской общественности, внутренней и внешней политики Османской империи, тяжелого положения и погромов западных армян, освободительного движения армянского народа.